

# SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 37 – 1972  
ČÍSLO 1

## Zamyslenie nad úlohami slovakistiky po XIV. zjazde KSČ

XIV. zjazd Komunistickej strany Československa, ktorý je po prekonaní hlbokej krízy významným medzníkom vo vývine našej spoločnosti, vytýčil základnú líniu i konkrétne aktuálne úlohy na obdobie piatich rokov vo všetkých spoločensky dôležitých oblastiach.

Všeobecnú smernicu pre vedeckovýskumnú činnosť obsahuje 8. bod III. časti Rezolúcie XIV. zjazdu KSČ. Vychádza sa tu z tézy o priamej súvislosti rozvoja socialistickej spoločnosti s rozvojom vedy a z internacionálneho charakteru vedy. Preto sa stáva naliehavou úlohou „organicky spojiť výdobytky vedecko-technickej revolúcie s prednosťami socialistickej spoločnosti“. Veda v socialistickej spoločnosti musí výdatne pomáhať pri uskutočňovaní historickej úlohy robotníckej triedy.

Na dosiahnutie tohto cieľa treba urobiť závažné organizačné opatrenia, ako je jednotné riadenie vedeckého výskumu, zosilnenie funkcie štátneho plánu rozvoja vedy a techniky, koncentrácia síl na hlavné úlohy, priblíženie vedy k výrobe a praxi. Treba prekonať tendencie k samoučelnosti vo výskume.

Rezolúcia osobitne zdôrazňuje ideologickú funkciu vedy. Veda sa má uplatňovať aj ako nástroj triedneho boja. Preto je potrebné „prekonať dôsledky elitárskeho poňatia vedy a revizionistickej deštrukcie minulého obdobia“. Treba rozvíjať teóriu marxizmu-leninizmu a na jej základe viesť rozhodný boj s revizionizmom a inými buržoáznymi a maloburžoáznymi koncepciami. Spoločenské vedy sa majú zamerať na riešenie aktuálnych otázok socialistickej výstavby.

Aplikácia uvedených téz a požiadaviek na slovakistiku nám pomôže overiť si, do akej miery súčasná orientácia výskumu slovenského jazyka vyhovuje aktuálnym potrebám vysoko rozvitej socialistickej spoločnosti, a dáva nám podnet zamyslieť sa znova aj nad otázkou spoločenskej efektívnosti nášho jazykovedného výskumu.

Pokiaľ ide o celkovú orientáciu jazykovednej slovakistiky, treba konštatovať, že sa súčasné smery výskumu slovenského jazyka postupne vykryštalizovali pod tlakom spoločenských potrieb. Všestranné vedecké poznanie národného jazyka a jeho vývinu tvorí totiž neodmysliteľnú zložku národnej kultúry, sebapoznania a sebauvedomovania vyspelého socialistickeho národa ako rovnocenného člena socialistickeho spoločenstva. Nepriaznivé osudy slovenského národa v minulosti spôsobili, že v tomto smere máme ešte stále veľa doháňať. Preto je plne odôvodnené, že takmer celý

základný výskum slovenského jazyka je súčasťou štátneho programu základného výskumu v rámci hlavnej úlohy Štruktúra a vývin slovenčiny. Okrem mnohostranného výskumu spisovnej slovenčiny vo všetkých rovinách jazykovej stavby a výskumu kultúry spisovnej slovenčiny v súvisi s vypracovaním teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry je v štátnom pláne aj výskum slovenských nárečí a výskum vývinu slovenčiny. Výsledkom tohto výskumu bude na jednej strane prehĺbenie jazykovednej teórie na marxistických základoch, na druhej strane vypracovanie takých spoločensky i vedecky závažných kolektívnych diel, ako Syntax slovenského jazyka, Česko-slovenský slovník, Krátky normatívny slovník súčasnej spisovnej slovenčiny, Atlas slovenského jazyka, Historický slovník slovenčiny a i.

Keď uvážime, že základné výsledky tohto výskumu sa stanú skôr alebo neskôr pomôckou v školskej, redaktorskej a inej kultúrno-jazykovej a jazykovovýchovnej praxi, môžeme konštatovať, že náš súčasný vedecký výskum slovenského jazyka je zacielený na prax. Tým je daná aj jeho spoločenská efektívnosť, keďže prispieva k zvyšovaniu kultúrnej úrovne celej našej spoločnosti.

Pravda, spoločenskú efektívnosť slovakistického výskumu by bolo možno zvýšiť priamejším spojením jeho výsledkov s praktickými potrebami spoločnosti, inými slovami skrátením cesty pri prenášaní výsledkov výskumu do praxe. Z tohto hľadiska je optimálny stav pri slovníkoch a iných praktických jazykových príručkách, ktoré sú určené priamo praxi (napr. Pravidlá slovenského pravopisu).

Ale jazykovedci-slovakisti majú možnosť skrátiť cestu od výskumu do praxe aj pri iných výsledkoch svojej vedeckovýskumnej činnosti. Vhodným prostriedkom na realizáciu tohto cieľa by mohlo byť vydávanie populárnovedných prác menšieho rozsahu, určených širokému okruhu záujemcov o náš národný jazyk. Mali by sme si osvojiť zásadu, aby sa výsledky každého dokončeného výskumu čo najrýchlejšie sprístupnili kultúrnej verejnosti. Vedecké kolégium jazykovedy SAV už vypracovalo návrh na založenie takejto populárnovednej edície z odboru slovakistiky. Sme toho názoru, že tento počín je v súlade s prognózou o sociálno-politickom a kultúrnom rozvoji našej spoločnosti, ako ju formuloval XIV. zjazd KSC. Máme na mysli túto formuláciu z rezolúcie: „Čoraz významnejšou črtou budúceho vývoja bude zblížovanie robotníckej triedy, družstevného roľníctva, socialistickej inteligencie a ostatných vrstiev pracujúcich, prekonávanie rozdielov medzi mestom a dedinou, duševnou a fyzickou prácou, upevňovanie jednoty ľudu na základe marxisticko-leninskej ideológie.“ Zblížovanie spoločenských skupín bude nepochybne sprevádzať stále zvyšovanie kultúrnej a vzdelanostnej úrovne všetkého obyvateľstva.

Náročná je požiadavka, aby veda plnila aj ideologickú funkciu ako nástroj triedneho boja. Tejto úlohe sa nevyhneme tým, že jazykovedu budeme pokladať za prevažne technologickú disciplínu na rozdiel od eminentne ideologických disciplín, ako je filozofia, sociológia, ekonómia alebo história. Ani jazykovedu nemožno odideologizovať, hoci stupeň ideologického pôsobenia jazykovedy na myslenie ľudí je nesporne podstatne nižší ako napríklad vo filozofii alebo v ekonómii. Aj výsledky jazykovedného výskumu musia však slúžiť upevňovaniu socialistického vedomia širokej

*kultúrnej verejnosti. Výskum národného jazyka neslobodno uzatvárať do úzkeho rámca národných tradícií. Domáce tradície treba hodnotiť jednak z hľadiska pokroku a výsledkov svetovej vedy, jednak z hľadiska marxistickej ideológie a metodológie. Z oboch týchto hľadísk musíme hodnotiť aj súčasné jazykovedné teórie, najmä západné. Osobitnú úlohu filtra má pritom sovietska jazykoveda, dostatočne vyzbrojená odolnosťou voči spiatočníckym a z vedeckého hľadiska neprijateľným teóriám. Na dosiahnutie skutočného pokroku je nevyhnutná čo najtesnejšia spolupráca medzi jazykovedcami socialistických štátov. Orientácia v súčasnom teoretickom a metodologickom kvase svetovej jazykovedy nie je ľahká a vyžaduje pohotovú výmenu informácií a názorov. Aj v tomto smere treba ešte zintenzívniť a prehĺbiť spoluprácu všetkých našich jazykovedných pracovísk. Pozitívne výsledky viacerých vedeckých konferencií a sympózií v poslednom čase ukázali, ako sa pri riešení závažných teoretických a metodologických problémov vypláca spoločné úsilie viacerých kolektívov zo slovenských a českých pracovísk.*

*Domnievame sa, že súčasná slovakistika má dobré organizačné, kádrové, teoretické a metodologické predpoklady, aby mohla plniť spoločenskú a ideologickú funkciu, ktorá jej prináleží v rámci československej a socialistickej vedy.*

Ján Findra

## ŠTÝL JAŠÍKOVÝCH PRVOTÍN

Svojou prvou knihou, románom *Na brehu priezračnej rieky* (1956), Rudolf Jašík v rovnakej miere zaujal literárnu kritiku i čitateľskú verejnosť. Bolo zrejmé, že do slovenskej literatúry vstúpil autor, ktorý sa už debutom prezentuje ako zrelý umelec. Ďalšie Jašíkove prózy, ktoré po vyjdení debutu nasledovali rýchlo za sebou, tento predpoklad vždy znova a znova potvrdzovali. V rozpätí piatich rokov vydal R. Jašík päť kníh prózy a hneď sa nimi zaradil medzi významných predstaviteľov súčasnej slovenskej literatúry. Len škoda, že predčasná smrť mu nedovolila dokončiť a organicky uzavrieť umelecký program. Nedokončený zostal aj najvýznamnejší Jašíkov román *Mŕtvi nespievajú*.

Z hľadiska jazykového štýlu mnoho naznačujú už Jašíkove prvotiny, ktoré vyšli samostatne v knihe *Ponurý most* (Slovenský spisovateľ 1966). Hoci – ako konštatuje editor prvotín P. Kameník – Jašíkove literárne prvopočiatky sa nezachovali a nezachovali sa ani náčrty a varianty prác z neskorších rokov, predsa len zverejnená umelecká pozostalosť nám pomôže spätne ozrejmiť aj opodstatniť (resp. skorigovať) zistenia, ku ktorým sme došli analýzou Jašíkovej prozaickej tvorby.<sup>1</sup> Súčasne tu nájdeme odpoveď, „prečo jeho vydané dielo zrazu tak silne zažiarilo v kontexte slovenskej literárnej tvorby v druhej polovici päťdesiatych rokov“ (Kameník). To sú tiež príčiny, prečo sa k Jašíkovi znova vraciame. Pravda, nie sú to príčiny jediné. Pri rozbere Jašíkových prvotín chceme súčasne sledovať niektoré aspekty v súvislosti s individuálnym štýlom spisovateľa. Pri tejto príležitosti nám pôjde o zisťovanie toho, či individuálny štýl je historická kategória,<sup>2</sup> a predovšetkým o potvrdenie tézy o tzv. konštantách individuálneho štýlu spisovateľa.<sup>3</sup> Nakoniec, k Jašíkovi sa vraciame aj preto, že ide o spisovateľa, u ktorého sa umeleckosť viaže s ideovou (občiansko-politickou) zaangažovanosťou.

Rozbor vydanej Jašíkovej tvorby ukázal, že v oblasti kompozície základnou vlastnosťou Jašíkových próz je subjektívnosť, ktorej pendantom v oblasti jazykovej zložky štýlu je expresívnosť. Podľa toho, či sa psychický, citový a myšlienkový svet postáv i doba zobrazuje sprostredko-

<sup>1</sup> Pozri J. Findra, *Jašíkova cesta k syntéze*, rkp. kand. dizertácie, 1966, 277 strán. Pozri aj tenže, *Rozbor štýlu prózy*, Bratislava 1971.

<sup>2</sup> J. Mukařovský, *Individuální sloh spisovatele, jeho vznik a vývoj a jeho úloha ve vývoji literatury a spisovného jazyka*, Československé přednášky, Praha 1963, 277 n.

<sup>3</sup> O pojme konštanty pozri J. Findra, *K problematike individuálneho štýlu*, Zborník PF v B. Bystrici, Jazyk a literatúra, Bratislava 1969, 15.

vane, cez rozprávača, alebo či sa podáva ako autentický zážitok cez seba-vyjadrenie postáv, táto subjektivita sa kvalitatívne diferencuje ako roz-právačská subjektivita (*Námestie svätej Alžbety*) alebo ako subjektivita postáv (*Mŕtvi nespievajú*). V súlade s tým sa využíva aj expresívny výraz v prvom prípade v oboch pásmach (unifikácia reči rozprávača a reči po-stáv), v druhom prípade v pásme postáv, kde sa pomocou jazyka výrazne individualizujú a charakterizujú postavy.<sup>4</sup> Preto nás v súvislosti s *Ponu-rým mostom* bude zaujímať, ako sa tieto základné výrazové kvality uplat-ňujú v Jašíkových prvotinách.

Ešte predtým sa však pristavíme pri jednej otázke, pri Jašíkovom ly-rizme a jeho úsilí preferovať estetický tvar. Lyrizmus, lyrizujúca atmo-sféra, ktorou sú presýtené prvé dva romány, ale najmä román *Námestie svätej Alžbety*,<sup>5</sup> súvisí u Jašíka s tragizovaným pohľadom na svet a člo-veka v ňom. V tomto zmysle má pravdu A. Matuška, ktorý hovorí, že Ja-šíkov lyrizmus treba vidieť v rovine svetonázorovej, teda nie iba v „spô-sobe podania“,<sup>6</sup> ale v spôsobe videnia (poňatia) skutočnosti. Zdroje ly-rizmu a estetizujúce úsilie pri výbere bude v Jašíkovom prípade treba spájať aj s jeho nadrealistickými básnickými začiatkami. Pokiaľ ide o hod-notenie tejto poézie, pravdu má J. Števček, ktorý hovorí, že „tvar poézie sa mu stal nedosiahnuteľným“.<sup>7</sup> Nakoniec, sám autor mal k tejto poézii kritický vzťah. Poézia ho však neuspokojovala najmä preto, že sa mu cez ňu nepodarilo nájsť človeka, „ulapiť“ jeho vnútro. Oveľa väčšie možnosti v tomto smere mu poskytovala próza. Možno vysloviť názor, že azda aj preto, alebo práve preto, že tvar poézie sa mu stal nedosiahnuteľným, ako prozaik neprestal byť básnikom, neskončilo sa uňho úsilie hľadať a občas i uprednostňovať poetický tvar, silný svojou krehkosťou alebo emocionál-nou účinnosťou.

Celá Jašíkova prozaická tvorba, prvotiny nevynímajúc, je dôkazom Ja-šíkovho úsilia „ulapiť“ človeka, preniknúť k jeho vnútru, objaviť a zmapo-vať tie najtajnejšie a „najvzdialenejšie“ miesta v ňom. Táto orientácia na človeka a jeho vnútro sa odrazila predovšetkým v sujetovo-kompozičnej výstavbe a v koncepcii rozprávača.<sup>8</sup> Všimnime si z tohto hľadiska najmä najrozsiahlejšiu prózu z Ponurého mosta, *Laktibrada* (83–188).

Aj v próze *Laktibrada* stojí v centre Jašíkovej pozornosti človek. Má to byť próza o Povstaní, no jej vlastnou témou, ako konštatuje J. Števček,

<sup>4</sup> Pozri poznámku 1.

<sup>5</sup> Porovnaj J. Števček, *Lyrická tvár slovenskej prózy*, Bratislava 1969, 215–216.

<sup>6</sup> A. Matuška, *Rudolf Jašík*, Bratislava 1964, 10.

<sup>7</sup> J. Števček, c. d., 208.

<sup>8</sup> O tom pozri J. Findra, *Rozprávač a sujet*, Litteraria XI, Bratislava 1971, 169 n.

je sebapoznávanie ľudí<sup>9</sup> v tomto historickom období, keď sa v kritických situáciách obnažovali charaktery. Ale treba dodať, že je to predovšetkým próza sebapoznávania autora. Osobné a nadosobné sa tu stretáva ako výklad a doklad. Premietnuté do kompozície to možno najevidentnejšie sledovať na type a funkciách rozprávača. Próza *Laktibrada* sa začína ako objektivizované rozprávanie v 3. osobe. Ale Jašík neudržal tento rozprávačský postup. Rozprávanie v 3. osobe sa tu križi s rozprávaním v 1. osobe. Línia objektívneho rozprávača v 3. osobe sa udržiava predovšetkým v tých pasážach, kde sa uplatňuje rozprávačský slohový postup, napr.:

— Haló, pane! Vy ste z tých, čo včera prišli, až čo prišli včera? — panovačne sa opýtal dôstojník.

Holič prestal mydlíť, aby sa popásoval na profesorovi. Profesor sa vysunul z kresla a zblízka si prezeral tvár v zrkadle. Keď príslušný čas na poníženie odpovedi uplynul, profesor vystrčil bradu a začal sa prehádzať na krku. Britva škŕkala.

— Hej! Pán nadporučík s vami rozpráva, — upozornil holič profesora, nahynajúc sa dôverne k nemu. V očiach utajoval radosť.

— Počúvam, počúvam, — a britva neprestala škŕkať po jeho opálenom krku.

— Ci ste reku včera prišli? — v tých slovách už bolo menej panovačnosti, lebo dôstojník sa rozhodol postupovať iným spôsobom.

— Tak, tak, včera... — rozšafne odpovedal profesor ako gazda po dobrom obede v nedeľu. Málo úctivá odpoveď vyvolala v holičovej tvári rozhorčenie.

— To ste sa dali akosi skoro vytisnúť, až vytisnúť skoro ste sa dali. Nebolo odvahy, mladý pánko, až pánko mladý? No stáva sa, — proboval dôstojník zadrapiť sa výsmechom. (154)

Ale ani na tých miestach, kde rozprávač vystupuje v 1. osobe, nemožno rozprávanie hodnotiť ako „Ich-Erzählung“, lebo rozprávač je nad príbehom, rozpráva ho ako pozorovateľ, ktorý o všetkom vie, všetko vidí a povie iba to, čo pokladá za potrebné (*Takto na mňa pôsobili švihácky odetí dôstojníkovia... a píšem o nich preto, že sa mi to tak páči*. Str. 140.) Z tohto hľadiska je to „klasický“ rozprávač. S príbehom ho spájajú exkurzy a digresie, ba dalo by sa povedať, že príbeh je tu preto, aby ozmysloval tieto exkurzy a digresie. Hodnovernosť svojho rozprávania rozprávač viackrát zdôrazňuje, vytvára ilúziu, že je bezprostredným svedkom diania, napr.:

— Tomu Nemcovi s citrónovožltým krkom, Halschkemu, hovoríš, majorovi, si mal dať pokoj. Si už pristarý a nemusel si poznať tento život. Tu líhame, a ak dožiješ večera, ľahneš si s nami. S ministrom ťa zohrejeme. Minister! — ale táto tretia živá postava, o ktorej počúvame Na potoku, nie je poruke, aby som ju predstavil. (111)

<sup>9</sup> J. Stevček, c. d., 210.

Rozprávačskú objektivitu a líniu rozprávania v tretej osobe porušuje autor predovšetkým pri opisoch postáv. Autor postavy neopisuje, ale ich čitateľovi predstavuje, napr.:

Obvyklé hlásenie unavene zastavil plavovlasý štyridsiatnik. V jeho tvári, ak sa mám uchýliť k popisu, nebolo nič pozoruhodného, ak by rozmerný nos, ktorý (...). (109)

Aby vytvoril ilúziu, že ide o bezprostredný opis a že nejde o zarámovaný portrét, ale o človeka v akcii, neváha sa vzdať rozprávačskej vševetúcnosti, napr.:

V bokoch bol dva razy prepásaný vystrieľaným nábojnicovým pásom a z pliec sa mu ťahali rozmanité remene, bez ktorých si náš študent poriadneho zabijáka nevedel predstaviť. Aké mal vpredu šírovanie, to neviem, lebo ležal na bruchu a s poburujúcou ľahostajnosťou fajčil. (121)

Napriek tomu sa takouto výstavbou opisu narúša pôdorys rozprávania, opis sa nestáva organickou súčasťou rozprávania, ide paralelne s ním alebo popri ňom. Aj prostredníctvom opisu vyslovuje autor svoje hodnotenie, náčrtom portrétu, sociálnym a politickým začlenením postavy vyslovuje svoje svetonázorové a občianske presvedčenie.

O rozprávača, a teda o autora ide predovšetkým v exkurzoch a digresióch, ktoré v mnohom pripomínajú úseky tzv. rozprávačskej subjektivity z *Námestia svätej Alžbety*.<sup>10</sup> Tu sú však exkurzy a digresie nie natoľko späté so sujetovo-kompozičným plánom ako v uvedenom románe. Hoci aj tu je rozprávač i autor identický, nezačlenil sa natoľko do kontextu postáv diela,<sup>11</sup> stojí mimo nich, nad nimi, „hovorí“ o nich a cez ne, ale najmä ponad ne hovorí o sebe: do kontextu rozprávania vstupuje priamo so svojimi úvahami, výkladmi a vyznaniami ako „súkromná“ osoba. *Námestie svätej Alžbety* pripomínajú tieto pásáže otvorenou občianskou a ľudskou zaangažovanosťou. Len je tu jednoznačnejšie smerovanie von, mimo príbehu, resp. úsilie cez príbeh, presnejšie na jeho pozadí reagovať na aktuálne spoločensko-politické pomery doby. Na mnohých miestach možno hovoriť o osobných, umeleckých a politických vyznaniach, ktoré pripomínajú osobný denník. Autorskými exkurziami a digresiami sa začína viacero kapitol. Po takýchto úsekoch textu sa spravidla prejde k objektivizovanému rozprávaniu v 3. osobe, a to bez ohľadu na to, či ide o začiatok alebo inú časť kapitoly. Napr. úvaha, pre ktorú impulzom bol

<sup>10</sup> O tom pozri J. Findra, *Rozbor štýlu prózy*, Bratislava 1971, 33, 71 n.

<sup>11</sup> V *Námestí svätej Alžbety* sa rozprávač prehodnocuje na jednu z hlavných postáv diela. P. J. Findra, c. d., 73.

autorov budík Alprosa, pripomínajúci mu „tvár človeka, ktorému ďakujem, že zblízka som videl toľko pokrivených charakterov“, sa končí takto a hneď po nej nasleduje epický príbeh:

(...) Rozpustite ponížené tváre, prestaňte hrať šaška a buďte prirodzení! A poraďte tak všetkým, o ktorých si myslíte, že trpia na neduhy monarchov a veľkňazov. Do videnia, kým nevzbudíte vo mne podozrenie, že dostávate rozum!

Hmla rozpínala po stenách zámku svoje priesvitné telo. Kamenným schodiskom mlčky vystupoval profesor. (145)

Niekedy sa prechod od exkurzov a digresii osobitne signalizuje, napr.:

Červenovlasý! Medzitým čo som ti rozprával, Na potoku traja zomreli. Herec mal šťastie. Črepina mu prerezala rukáv a vytrhla kúsok mäsa... Mám rád ten národ z javísk, lebo slovo v ich ústach je najkrajšie a poznal som jedného, ktorý nenapodobiteľne vravel – a. Herec Na potoku vie čarovať jazykom a má úzku tvár. Takí sú zaujímaví...

– Mohlo to byť horšie. Susedom padol do jamy a všetci traja sú nebohí. A vravia, že aj červenovlasého to chytilo, keď prechádzal potok, – kričal hercov spoločník a stúlení obaja ležali na dne jamy. Voda presakovala nastlatým prútím, ale lepšie bolo v hniezde, lebo všade okolo padali granáty. (119–120)

Tieto prechody od epickej minulosti, do ktorej je časovo začlenené rozprávanie (príbeh) k reálnej „súčasnosti“, pôsobia v epickej štruktúre rušivo. Platí to najmä o tých prípadoch, kde sa od otvoreného hodnotenia cez úvahu prechádza k výkladu. Na niektorých miestach aj nachádzame postupy výkladovej prózy (odkaz na predchádzajúci alebo nasledujúci „výklad“), napr.:

Ako obdivuhodne sa tieto vlastnosti u ministra znášali, uvidíme neskôr. (123) – S mŕtvolne bledou tvárou, o ktorej som napísal, že by svedčala starcovi, sedel herec a jeho myšlienky. (137) – To sú tie ponížené tváre, o ktorých som vravel v tretej kapitole. (144)

Niekedy sa výkladovosť dá sledovať aj v nižšom pláne (slovo):

Lúbim ho (= slovo) preto, že kedysi v pradávne sa tvorilo za tým účelom, aby tešilo zarmútených. (136)

Ukazuje sa teda – ak máme na mysli prózu *Laktibrada* ako celok –, že pokiaľ sa týka „techniky“, nebola ešte kompozícia Jašíkovou silnou stránkou. V stavbe sú trhliny a neorganické väzby. Ako sme mohli vidieť, súvisí to s tým, že opis ide často popri rozprávaní a epický príbeh je nezriedka iba podhubím pre autorské úvahy. Ak túto prózu môžeme naprieč



tomu vysoko hodnotiť,<sup>12</sup> je to vec štýlu, a nie kompozície, presnejšie, nie kompozície celku, ale kompozície časti a detailu, ako ešte ukážeme. V tejto súvislosti treba uviesť aj fakt, že Jašík získava (strháva) čitateľa svojou „nemilosrdnou“ úprimnosťou, mohli by sme hovoriť aj o autenticke, s ktorou odhaľuje vnútro človeka, v tomto prípade najmä vnútro rozprávača, ktorý, ako vieme, je totožný s autorom. Táto úprimnosť, z iného hľadiska bezprostrednosť, autenticke pri prieniku do ľudskej duše, ktorú nijako nechcel chápať ako administratívne rozparcelované teritórium, kde vždy všetko podľa presného plánu a réžie stojí na svojom mieste,<sup>13</sup> patrí k materským znamienkam jeho prózy, a to bez ohľadu na to, či sa vo svojej próze viac „priklonil“ k lyrike alebo k epike. Toto je — podľa mojej mienky — šev, ktorý Jašíkovu „rozdvojenú“ umeleckú koncepciu spája,<sup>14</sup> premieta na jednu základňu. V jednotlivých románoch, napr. v *Námestí svätej Alžbety* oproti románu *Mŕtvi nespievajú* ide síce o dva póly, ale tej istej kvality, podstaty (napr. rozprávačská subjektivita oproti subjektivite postáv). Presun od „vnútra“ rozprávača (a teda aj autora) k vnútru postáv a v tej súvislosti presun od autorského záznamu (lyrizovaný opis a úvaha) k autentickému záznamu (vnútorný monológ) priniesol, pochopiteľne, posun (preskupenie) ostatných zložiek štruktúry. Ale človek ako epicentrum jeho prózy tam zostal. Nie celkom presne by sa dalo hovoriť o zmene uhla pohľadu, pričom objekt „pozorovania“ je ten istý.

Pokiaľ ide o kompozíciu časti, Jašík dokáže priam majstrovsky regulovať pohyb na osi dynamickosť — statickosť. Ako jednu z kompozičných možností využíva napr. rozprávanie pre postavu. Takýmto spôsobom dynamizuje nielen rozprávanie, ale aj úvahu. Okrem toho sa mu takto darí subjektívne úvahy zovšeobecniť, dať im širšiu platnosť. Na takomto princípe je vybudovaná deviatá kapitola (*Červenovlasý počúva a hnieje*, 166—179), v ktorej vlastne nachádzame „prehistoriu“ jeho umeleckej tvorby, akúsi osobnú svedčnosť, osobné vyznania. Autor ich „rozpráva“ pre červenovlasého. Autor využil možnosť potenciálnej dialogizácie, ktorú mu tento postup poskytoval, a tak kapitolu dynamizoval, pretože na týchto miestach siaha po takých lexikálnych a syntaktických prostriedkoch, aké sú charakteristické pre dialóg, napr.:

<sup>12</sup> J. Števček hovorí o nej ako o strhujúcej próze, c. d., 208.

<sup>13</sup> Porovnaj Jašíkove výroky o duši a o „tvrdohlavých podnikateľoch“, ktorí chcú dušu, túto „širavu nedohľadnú, i hĺbku“, zmerať a „nahádzať do priechodkov“. (*Námestie svätej Alžbety*, Bratislava 1962, 140).

<sup>14</sup> „Rozdvojenosť“ Jašíkovej umeleckej koncepcie naznačuje J. Števček, c. d., 217.

A vieš, červenovlasý, že svet je dosť zaujímavý útvar? Kašleš naň? Máš pravdu. Tebe to pristane, lebo ti prestrelili pľúca a srdce. Ale svet a ľudia na ňom, to je viac ako tvoj prehraný život. Je to tvrdé, ale je to tak. Ty máš už len tú výhodu, že môžeš schváliť svetonázor idealistov o posmrtnom živote, alebo ho zničiť a povedz, že je tam tma. Nič! Hmatateľný koniec. Nevieš? Bol si ťapák aj za živa. Ach, čo s tebou? Si mi nanič. Ale si mladý medzi mŕtvymi. Hádam neskôr. (166)

Ak odhliadneme od istých nedostatkov v kompozícii celku, o ktorých bola reč vyššie, z hľadiska genézy a základného smerovania Jašíkovej umeleckej koncepcie má próza *Laktibrada* význam v tom zmysle, že nám v nej Jašík ukázal alebo aspoň naznačil, čo vie alebo bude vedieť urobiť. Spoznávame v nej budúcu Jašíkovu umeleckú tvár, i keď len ako mozaiku, v ktorej ešte niektorá z tehličiek chýba alebo farebným odtienkom celkom neharmonizuje. Treba ešte dodať, že je to tvár, ktorá predsa len najviac pripomína Jašíka z *Námestia svätej Alžbety*. A hoci lyrická tvár tomuto autorovi najviac svedčí, už tu poznávame Jašíka, ktorý vie vytvoriť aj inú, nielen lyrickú atmosféru, vie stupňovať dynamiku (vyššie sme videli, ako ju dosahoval v úvahových pasážach), dokáže stupňovať napätie a vyakcentovať vzťahy. V tomto smere sa najďalej dostal v kapitole *Bláznivý Žid*, ale aj v nasledujúcej kapitole (*Nový zámocký žalárnik*), napr. stretnutie a „tvrdý“ dialóg profesora s dôstojníkom, ktorého časť sme v inej súvislosti citovali na str. 8. Aj niektoré „dlhšie“ repliky svojou expresívnosťou, variabilitou a dynamikou už pripomínajú majstrovsky budované repliky z románu *Mŕtvi nespievajú*. Ani využívanie tzv. hrubých prostriedkov sa nepocituje ako samoučelný sklon uprednostňovať vulgárne prostriedky bez funkčného opodstatnenia,<sup>15</sup> napr.:

Profesor vběhol do náruče vojáka, strážneho, který si pretíral oči.

— Skurvenec! Vyhnal ťa? Z toho si nič nerob! Vartujem mu tú jeho smradľavú budú už dobrý týždeň, a kúska kosti nehodí. Všetko stačí pánom popchať do bachora. Starej kurvy syn. Len počkaj, o chvíľu sa bude nosiť na táčňach. Vypečené, vysmažené. Pekne do postele. Nažerie sa pán, napapká kurvička. Nemaj strach, naši ofieri vedia, ako žiť. Daj zapáliť a sadni si! Toť, ku mne! — sadol si, pomkol sa k stene a zrejme ho zabávalo pozeráť sa na vyjašenú a dobrácku tvár profesora, ktorá dlho neholená na divoko zarastala. (147)

V próze *Laktibrada* nachádzame aj náznaky subjektivizácie reči rozprávača, uplatňovanie aspektu postavy v nej i prechod do vnútorného mono-

<sup>15</sup> Neskôr, v románe *Mŕtvi nespievajú*, Jašík úspešne využil silné jazykové prostriedky na vykreslenie bahna frontového života. Pozri J. Ružička, *Rečová charakteristika postáv v Jašíkovom románe Mŕtvi nespievajú*, Jazykovedné štúdie VIII, Bratislava 1965, 155. Pozri aj J. Findra, c. d., 204.

lógu. A opäť v princípe výstavby nachádzame, i keď ešte „školský“, rukopis Jašíka z jeho románu *Mŕtvi nespievajú*, napr.:

Z bruchatých strieľal doteraz len židov so židovkami. A jasne sa už nepamätá, či strieľal toho tlstého mäsiara v Belgicku, čo chcel rotu otráviť mäsom, alebo ho odbachol niektorý z kolegov. Na tom nezáleží. Bruchatý boľševik! Zaiste komisár, lebo obyčajný boľševik stltnúť nemôže, pretože sa celý život poriadne nenažerie. Prvú mu vpáli do pupka a druhú do prirodzenia. Alebo naopak. To sa uvidí. Či ho vyhodí, ako vyhadzovalo bruchatých židov so židovkami? Ak ho vyhodí, himl, teraz už chápe, prečo sa hovorí židoboševizmus. (181–2)

V tejto súvislosti treba upozorniť aj na kompozičný postup, ktorý vo viacerých modifikáciách využil Jašík v románe *Námestie svätej Alžbety*, najmä v úsekoch tzv. rozprávačskej subjektivity ako prostriedok variability, a tým aj dynamizácie a expresivizácie textu. Variabilita textu v záverečnej časti kapitoly *Laktibrada alebo hody vo vrchárskom mestečku* (96–97) je založená na tom, že paralelne vedľa seba prebieha alebo sa kontaminuje vonkajší dej, nesený dialógom starostu s majorom, ďalej „vnútorný“ dej, spomienky Laktibradu na detstvo a prvé skúsenosti, životné sklamanie a nakoniec „kulisa“ (tú by sme mohli nazvať aj korektúrou alebo hodnotením z hľadiska rozprávača), ktorú predstavuje gagot husi, budovaný ako replika dialógu (– *Tak, tak! – zagágala hus, – prečo s ním uravíš, prečo s ním uravíš? Tak, tak! –* 96). Postup pripomína príhovory vecí, prostredia a zvierat k postave, ktoré sprostredkovane poukazujú na vnútro postavy alebo rozprávača; nachádzame ich na viacerých miestach *Námestia svätej Alžbety*.

Hovorili sme, že už v próze *Laktibrada* Jašík dokáže vytvoriť náležitú atmosféru i napätie i regulovať dynamiku rozprávania. S citom pre mieru sa mu však darí cez detail vykresliť aj plastický obraz celku. V ideovom pláne ide o smerovanie od jedinečného (konkrétneho) k zovšeobecneniu, k odsúdeniu vojny, ktorá prináša nezmyselné vraždenie. Druhú časť ukážky, ktorú citujeme ako doklad, súčasne využijeme aj na to, aby sme dokumentovali ďalší postup, ktorý Jašík často využíva, a to apostrofy postáv, resp. príhovory rozprávača k postave alebo aj k neživej veci (2. a 3. odsek ukážky). Funkčne, v súlade so sujetovo-kompozičnými súvislosťami využíva Jašík aj tento postup v *Námestí svätej Alžbety*, v úsekoch rozprávačskej subjektivity. V tomto prípade by sme príslušnú pasáž mohli hodnotiť ako citový apel na poslucháča, ako emocionálnu rezonančnú dosku. Pravda, prostredníctvom apostrof (a dialógov s postavou) vyslovuje autor aj svoje ľudské a filozofické krédo, svoje vyznania, lásku a nenávisť, vzťah k hodnotám, k životu. Je nesporné, že rozprávačove apostrofy postáv, zvierat

a vecí a príhovory vecí a zvierat k postave predstavujú vlastne opak a líce tej istej mince. Príklad:

Červenovlasý nedbal. S očami podbehnutými krvou vstal a poobzeral sa. Prikrčený sa dal do behu vrbínami a tam, kde sa potok stáčil k dedine a tvoril tóňu, ho stihla smrť. V obličaji zosmutnel. V smútku zabíjaných niet slz. Červenovlasý priškrtene zamekal. Hustá vrbina ho zachytila. Chvíľu ho podržala na silnom prischnutom konári, ale červenovlasému sa chcelo nadol, bližšie k zemi, ako všetkým mŕtvym, a hlava mu odkväcla do tône. Zvlnenie ustalo a trup, ktorý sa zakvačil medzi korene a čnel z vody, bol ako mátožný príznak.

Sova zahuhúja ako nad utopencom huhúú-huhúú a čereble, tak sme volali za mladi rýbence, mnoho čereblí príde k tvojim očiam, červenovlasý. A ty sa ich už neopýtaš, či z roztopaše sa trú o kamene, prečo sa im pritom blýskajú brušká, a na iné hlúposti, na ktoré si bol taký zvedavý. Studenými pyštekmi budú ťobkať do tvojho čela, ktoré si chystal pre teplé ústa.

Pod' so mnou, červenovlasý, a nebuď smutný, máš na to nárok, lebo si zbabelý, ale nebuď smutný, nikdy, nevedel by som ťa potešiť. Pod', ty si mŕtvy, pod', spolu vystúpime až pod slnko a budeme sa dívať na potok. (118)

Pre jazykovú zložku štýlu je aj v próze *Laktibrada* príznačná *expresívnosť*. Autor bežne využíva expresívne lexikálne prostriedky a nevyhýba sa ani hovorovým, ľudovým, ba ani nárečovým slovám, napr.:

nadžganý had, starizné múry, kromobyčajný smiech, balabušiaci chlapi, surové hrozby nemeckých pekelníkov, štipľavý čad mu podráždil chrípke, len čo zmerčil skrkvanú tvár, granáty zručne šmíeral, chlamtať potočnú vodu, proskáť cukor, vysúřili ho pred vojaka, rozkatený vyšiel, do kuchyne vsúřil kuchár, šmanie, šmátral v priečinku, živáň, zdržať vartu, pod hrušňou, hűtali, prekliaťci atď.

Všetky uvedené prostriedky sa vyskytujú v reči rozprávača. Podobne ako v *Námestí svätej Alžbety* aj v tomto prípade treba túto situáciu dávať do súvislosti s koncepciou rozprávača a s využívaním istých kompozičných postupov, o ktorých sme hovorili vyššie. V dôsledku takéhoto výrazu reč rozprávača a reč postáv (vonkajšia reč) nestoja z hľadiska jazykového v takej výraznej opozícii ako napr. v románe *Mŕtvi nespievajú*. Práve naopak, nachádzame tu dôkazy o unifikácii reči rozprávača a reči postáv. Z hľadiska vývinu je pritom dôležité, že v takej miere, v akej Jašík opúšťa kompozičné postupy, na ktorých sú budované aj úseky rozprávačskej subjektivity v *Námestí svätej Alžbety*, aj reč jeho rozprávača sa zbavuje takýchto výrazne expresívnych lexikálnych prostriedkov. Z druhej strany je dôležité aj to, že už v *Laktibradovi* nachádzame funkčne budované dialógy, v ktorých expresívny aj silný výraz ako charakterizačný prostriedok

dok poukazuje na postavu a súčasne má širšiu platnosť (atmosféra situácie, prostredia, doby; pozri ukážku v inej súvislosti citovanú na str. 8 a na str. 12).

Pri tejto príležitosti upozorňujeme na *ľudovosť* ako na príznačnú črtu Jašíkovho vyjadrovania. Možno ju sledovať aj na výbere synonym, napr. v krátkej citovanej ukážke na str. 14: *obličaj* — *tvár*, *odkväcnúť* — *odpadnúť (spadnúť)*, *zakvačil* — *zavesil*. Príklady by sa dali ľubovoľne rozmnožovať.

K výrazovým prostriedkom, ktoré pomáhajú vytvárať lyrickú atmosféru prózy *Laktibrada*, patria *obrazné pomenovania*. Možno predpokladať, že prostredníctvom poetického výrazu sa manifestuje Jašíkovo úsilie o estetický tvar. Spomedzi obrazných pomenovaní využíva autor najmä prirovnanie a metaforu, napr.:

Laktibrada mlčal do hviezd, ktoré ako hadie jazyky sa chveli nad nocou. (108) — Potok v týchto miestach už striasol vrbiny zo svojich brehov a vinul sa kľukato medzi rokličkami v dedine. (116) — Ticho sa položilo na kraj ako odporná slizká hmota. Prišlo znedazdajky a v jeho mŕtvote sa vzdychy Laktibradových spoločníkov a ministrových rovesníkov vo vrbinách zdali výkrikmi a ľúče slnka hromom. (131)

Niektoré prirovnania sú perifrastické. Tento typ prirovnaní nachádzame ešte aj v *Námestí svätej Alžbety*; napr.:

Včerajšok hynul ako lastovička v sieti hladného Florentfana. (90) — Dvor bol bridný a stará jabloň sa túlila k múru ako baletka na znetvorenom javisku. (91)

K základným prostriedkom, pomocou ktorých sa dosahuje lyrická atmosféra, patrí v *Námestí svätej Alžbety* opakovanie výrazu a refrén. Náznaky opakovania nachádzame už aj v próze *Laktibrada*. Tak na str. 104:

...bol na slabé zavolanie, blízko. Prekliate blízko. (...). Nemci boli blízko, neprijemne blízko, na slabé zavolanie. (Porovnaj i na str. 181–182.)

Silnou stránkou Jašíkovej prózy je *syntax*. Platí to aj o próze *Laktibrada*, i keď v nej ešte nájdeme ťažkopádne a kostrbaté vety. Expresívnosť výrazu sa aj v tejto próze dosahuje cez vetnú modalitu. Jašík bežne využíva opytovacie, rozkazovacie a zvolacie vety. Na pozadí oznamovacích viet sa expresívnosť týchto viet znásobuje najmä vtedy, ak sa vyskytujú v pásme rozprávača. Jašík ich tam bežne využíva, najmä v súvislosti s apostrofami, príhovormi k postave, rozprávaním pre postavu. (Pozri ukážky citované vyššie.) Na týchto miestach Jašík využíva aj nepravidelné

syntaktické konštrukcie, i keď ich ešte nevyužíva v takej miere a tak majstrovsky ako v *Námestí svätej Alžbety*.

Osobitný rozbor by si zaslúžilo porovnanie Jašíkových prvotín a jeho neskôr vydaných próz z hľadiska podobnosti niektorých motívov. Aj tým by sa zrejme potvrdila kontinuita Jašíkovho umeleckého vývinu i jeho ideovo-tematická spätosť s prvotnými skúsenosťami (detstvo, vojna), ktoré ho umelecky znepokojovali. Niektoré motívy, ktoré sa tu objavujú v náznaku, v neskoršej jeho tvorbe nadobúdajú širší význam. Pre nedostatok miesta niektoré z nich aspoň v rýchlosti vymenujeme a uvedieme, v ktorom diele sa k nim Jašík vracia. V románe *Námestie svätej Alžbety* je to napr. motív gaštana (dôverný svedok lásky Igora s Evou), motív vyleštených čižiem (fašisti, gardisti; ide o kontrast čistota — špinavá robota), motív mŕtveho fašistu. V románe *Mŕtvi nespievajú* sú to motívy rozpadu mŕtveho tela.

Rozbor Jašíkových prvotín ukázal, že nie náhodou tento autor na seba upozornil hneď svojim prvým románom. Zrejme patrí k spisovateľom, ktorí sú voči sebe nároční a oproti svojej tvorbe kritickí (medzi prózou *Laktibrada* a románom *Na brehu priezračnej rieky* je takmer jedno desaťročie).

Rozbor súčasne ukázal aj to, aké boli zdroje a východiská Jašíkovej umeleckej cesty. Možno vysloviť predpoklad, že románom *Na brehu priezračnej rieky* viac nadväzoval na román *Biely chlieb*, poznačený schematizmom (v *Ponuro* moste je však z neho iba fragment), zatiaľ čo v *Námestí svätej Alžbety* sa vrátil k svojim lyrickým zdrojom, ako ich poznávame v jeho básnických prvotinách a v próze *Laktibrada*. Princípy výstavby úsekov rozprávačskej subjektivity v *Námestí svätej Alžbety* a apostrofy, príhovory rozprávača k postavám a jeho dialógy s nimi, otvorený postoj, hodnotenie a vyznania v exkurzoch a digresiaciach, ktoré sú príznačné pre prózu *Laktibrada*, to sú kvality toho istého radu, i keď nie na tej istej úrovni. Dôležité je aj zistenie, že v próze *Laktibrada* sú miesta, ktoré aspoň v náznaku pripomínajú výstavbové princípy z románu *Mŕtvi nespievajú* (uplatňovanie aspektu postavy v reči rozprávača, vnútorný monológ, funkčná výstavba dialógu).

Rozbor Jašíkových prvotín potvrdil aj tézu o konštantách individuálneho štýlu spisovateľa. Subjektívnosť a expresívnosť ako príznačné črty Jašíkovho individuálneho štýlu v oblasti kompozície a štylizácie sú vlastné aj próze *Laktibrada*. K svojim prvotným výrazovým (a zaiste aj ideovo-tematickým) zdrojom sa spisovateľ zrejme vždy znova vracia a rozvíja ich. A teda tak, ako je v próze *Laktibrada* integrovaná lyrika a epika, tak je integrovaná v celej jeho neskoršej tvorbe, i keď nie takto kontaminovaná, ale v súžití vedľa seba (v jednej próze dominuje epický princíp,

v druhej lyrický). Ale ako sme konštatovali pri rozboe, je to vec koncepcie rozprávača a uhla pohľadu, z ktorého sa sleduje a skúma anatómia ľudskej duše ako predpoklad definície človeka, nositeľa dobra a zla. Lebo človek a jeho vnútorný svet je epicentrom každej Jašíkovej prózy. To zjednocuje aj jeho umeleckú koncepciu.

Marta Patáková

## PRÍTOMNOSŤ AUTORSKÉHO SUBJEKTU V HRONSKÉHO PRÓZE

Hneď na začiatku našej analýzy treba poznamenať, že Hronského štýl nie je onen klasický typ epickej štruktúry, s akým sa stretávame v diele realistov. Mohli by sme povedať, že Hronský uzatvára jednu umeleckú epochu a začína druhú. Ak v ňom nájdeme mnohé typické znaky realizmu, na druhej strane — najmä pokiaľ ide o diskurzívno-filozofické a lyrické prvky — predznamenáva novú etapu slovenskej medzivojnovovej prózy, tzv. lyrizovanú prózu.

Vieme, že klasická próza je charakteristická predovšetkým svojou objektívnosťou.<sup>1</sup> Najrýdzejším stavebným prvkom tejto objektivity je sujet, ktorý prebieha v kompozičnej výstavbe bez zásahu rozprávača — spisovateľa. V modernej próze sa čoraz viac objavujú prvky subjektivity, redukuje sa fabulačný moment a prevládajú filozofické, reflexívne a lyrické momenty.

Hronského próza tvorí syntézu obidvoch modelov, pretože jednak obsahuje v sebe epický živel, prejavujúci sa aj v bohato rozloženom objektívne vyrozprávanom deji, jednak vstupujú do nej subjektívne prvky a mimoepické, úvahové momenty, ktoré rozbíjajú jednotu fabulačného prúdu a umožňujú nový, osobný pohľad na skutočnosť.

Všeobecne sa prijíma názor, že pri výstavbe textu v epickej próze možno rozlíšiť dve základné pásma: pásmo reči rozprávača a pásmo reči postáv,<sup>2</sup> alebo sa hovorí o autorskej reči<sup>3</sup> a o reči postáv. Termíny *reč roz-*

<sup>1</sup> Porov. o tom L. Doležel, *O stylu moderní české prózy*, Praha 1960, 150.

<sup>2</sup> L. Doležel v cit. štúdiu pokladá rozlišovanie prehovorového pásma rozprávača a prehovorového pásma postáv za základnú črtu textovej výstavby umeleckého diela. J. Mistrík (*Kompozícia jazykového prejavu*, Bratislava 1968) rozčleňuje takisto text umeleckej prózy na pásmo rozprávača a na pásmo reči postáv.

<sup>3</sup> Porov. M. Ivanová-Šalínová, *Stylistika*, Bratislava 1965, 132.

právača a autorská reč sa často v odbornej literatúre používajú striedavo, zamieňajú sa, kryjú. No niektorí súčasní jazykovedci<sup>4</sup> pokladajú reč rozprávača za širší pojem ako autorskú reč.

Ako ukázali M. Žmigrodzka<sup>5</sup> a aj L. Doležel,<sup>6</sup> prešla koncepcia rozprávača mnohými premenami od vševedúceho rozprávača až k objektívnemu podávateľovi a odtiaľ zasa k výraznej aktivizácii rozprávača v modernej epickej próze ako jedna z tendencií, ktoré prebudovali epickú štruktúru v samej jej podstate.

S výsledkami takejto premeny – so silnou aktivizáciou rozprávača, ktorá sa prejavuje v tom, že rozprávač sa už neskrýva pri rozprávaní ako neviditeľná mocnosť, ale vystupuje ako samostatný subjekt, ktorý stojí nad dejom, zasahuje doň, komentuje, hodnotí ho, ba dokonca s postavami aj hovorí – sa stretávame aj v Hronského románovej tvorbe, a to najmä v románe *Jozef Mak*.

Keď charakterizujeme reč rozprávača v Hronského románovom diele,<sup>7</sup> môžeme konštatovať, že má dve podoby. Pohľad na realitu nepodáva autor z jedného zorného uhla, ale z dvoch aspektov: ako objektívny komentátor i ako subjektívny účastník opisovaných udalostí. Ide tu o tzv. autorskú subjektívnosť, ktorá sa uplatňuje viacerými spôsobmi.<sup>8</sup> U Hronského ide predovšetkým o prejav autorovej priamej vnútornej citovej účasti na zobrazovanej skutočnosti; v komentároch i v úvahách o účasť rozumovú a mravnú.

Tento subjektívny charakter autorovho pohľadu na svet tvorí jednu z originálnych črt Hronského textovej výstavby. Príznačná je pre ňu ustavičná premena zorného uhla, z ktorého sa rozprávač (a čitateľ s ním) díva na skutočnosť a preniká do jej vnútornej podstaty.

Rozoberme si z tohto aspektu dva príklady. Prvý je zo záverečnej kapitoly románu *Jozef Mak*:

Jozef Mak sa musel obrátiť i prvý i druhý raz a musel ísť do kúta.

<sup>4</sup> Napríklad J. Mistrík v c. d. zahrňuje do reči rozprávača i reč postáv, ktorá je uvádzaná „ústami rozprávača“ (polopriama, nevlastná priama a zmiešaná reč). Porov. str. 75.

<sup>5</sup> *Problem narratora w teorii powieści XIX i XX wieku*. Pamiętnik literacki 54,2, 1963, str. 417.

<sup>6</sup> Pozri pozn. 1.

<sup>7</sup> Naše pozorovania sa týkajú troch románov J. C. Hronského: *Jozef Mak* (JM), Matica slovenská 1940, *Chlieb* (Ch), Tatran 1967 a *Andreas Búr Majster* (ABM), Tatran 1970.

<sup>8</sup> F. Miko v štúdiu *Expresívny živel v Hečkovom románe Červené víno* (Literaria VIII, 1965, str. 27) o tom hovorí: „Autorská subjektívnosť môže mať v epike rozličný zmysel, a to podľa toho, ako sa uplatňuje: môže sa ňou štylizovať dokumentárnosť príbehu (napr. u Tajovského), alebo je prejavom autorovej priamej vnútornej účasti na zobrazenom. Môže pritom ísť o účasť rozumovú a mravnú (v komentári alebo úvahe), alebo o účasť citovú (pri lyrizovaní prózy).“



Tu sedí a biedny je.

Nuž a kto je biedny, tomu nemôžeš inšie priložiť, iba biedu, tak počúvaj, Jozef Mak, aby si mal biedy ešte viac. — Či sa ti nechce? ... Nemožno ti utiecť, darmo, počúvať musíš, lebo si tu. Nuž vedz, že sa ešte všetko neskončilo. V románoch bývajú takéto veci ukončené. V románoch sa s Jozefom Makom niečo takého musí stať, aby ho viac na svete nebolo. Lenže život nie je román, život je bralo, dolina, vrchy, kláty, sekera, náruživosť, chlieb, inovať a všetky tieto veci nie sú iba kulisne, aby sa dali hocijako postrkovať, ako sa fantázii páči. Nuž nemôžeš ty len tak zmiznúť, Jozef Mak ... Ani nech sa ti nesníva, aby si si zúfal, ba ani sa nežaluj, ani nezloreč ... Trp, Jozef Mak. (JM, 300–301)

Prvé dva odseky v tomto úryvku sú síce objektívnym opisom, začiatok tretieho — konštatovanie úbohosti Jozefa Maku — svedčí už o citovej zainteresovanosti autora, ktorá sa stupňuje ďalej v priamom príhovore k postavě, kde sa stretávame i s jeho filozofiou života, zhustenou do pôsobivého kontrastného obrazu, v ktorom je na jednej strane predstava životnej ilúzie vyjadrená slovom *román*, na druhej osem substantív: *bralo, dolina, vrchy, kláty, sekera, náruživosť, chlieb, inovať*, symbolizujúcich predstavu skutočného života dedinského človeka.

Vidieť teda, že rozprávač má živú osobnú účasť na odohrávajúcich sa udalostiach, pozná život postáv a cíti s nimi.

Porovnajme k tomu i ďalší úryvok:

Tažko je vedieť, čo sa bude žiadať povedať zajtra, napozajtre.

Tažko je po kúsku zhladávať veci a klásť ich na lavicu vedľa seba a vždy znova porátať, či je už všetko tu, čo bude Jozef Mak potrebovať na cestu.

Hej.

Mnoho mu nemožno naprikladať, lebo môže byť cesta ďaleká, vrece vrezalo by sa do pliec.

A málo nemožno nachystať, lebo cesta môže byť zasa ďaleká, bude treba na nej všeličo.

No a najhoršie je to, že niektorú vec držiš v ruke, a jednak ju hľadáš i na lavici i pod lavicou.

Jozef Mak, mal by si byť aspoň ty veselší, i keby ti to nešlo od srdca. Mal by si trochu ukazovať, že cesta nie je naozaj taká slepá neistota. Mal by si viac rozprávať, a keď sa ňa Julia spýta, či ti bude dosť soli vo vrecúšku, nuž mal by si povedať, že málo alebo veľa, nie tu iba plecom hodiť a nevidieť, či bude tak, či onak. Ej, Jozef, veď ty budeš vedieť, ako a čo, ale Julia ostane doma. a Boh vie, dokedy sa bude trápiť, či vrecúško vychystala dobre. A zavše zopakuj, i keď sa ti nechce: — Po Jakube začnú sa u nás sená, potom žatva. Niektorí chlapi budú sa brať k svojej robote, azda dakde budem treba. Železnicu do tých čias pustia a kto ho vie, ako bude v našich horách?

Ale Jozef Mak nevraví nič ... (JM, 197–198)

V citovanom úryvku prevláda subjektívne rozprávanie. Ani prvá časť, v ktorej sa opisuje príprava na cestu, nie je tradičným komentárom o čin-

nosti hrdinu, ale subjektívne zafarbeným rozprávaním, príznačným tým, že autorovi nejde len o opis faktov, ale o hlbšie prenikanie do citového života hrdinu, do jeho ťažkostí. Táto skutočnosť sa ešte hlbšie prejavuje v druhej časti rozprávania, kde sa mení zorný uhol rozprávača, a prejav sa stáva priamym príhovorom k hrdinovi. Rozprávač vystupuje v úlohe radcu, usmerňuje hrdinu, vystríha ho, upozorňuje.

Využívaním druhej slovesnej osoby a kondicionálu (*mal by si byť aspoň ty veselší... mal by si viac rozprávať... mal by si povedať...*) a dokonca aj imperatívu (*a zavše zopakuj...*) sa subjektívne ladenie úryvku ešte znásobuje a takto koncipovaný prehovor dostáva zjavné črty expresivity,<sup>9</sup> stáva sa vzrušeným a emocionálnym.

Zvláštnosťou kompozičnej výstavby je aj kombinácia rozprávačovho príhovorom k postave s neuskutočnenou priamou rečou, ktorú by rozprávač chcel vsugerovať do myšlienok svojho hrdinu a vnucovať mu takto svoje názory, teda myslí a hovorí zaňho, lebo v závere úryvku sa konštatuje: *Ale Jozef Mak nevraví nič.*

Pokiaľ ide o osobný vzťah autora k postavám, treba zdôrazniť ustavičnú premenlivosť jeho postoja k nim. Máme síce na jednej strane objektívne výpovede, na druhej strane však — a to je pre Hronského prózu typické — nijaká významná udalosť, nijaké rozhodnutie sa neobíde bez subjektívne ladeného komentára rozprávača alebo hoci aj priameho zásahu do myslenia hrdinov.

Príznačné je však, že takýto zásah je skoro vždy lokalizovaný do uzlových, dramatických momentov, v ktorých sa rozhoduje o vážnych veciach, alebo sa určuje ďalší osud hrdinu.

Tu rozprávač v protiklade s tradičnou koncepciou didaktického autorského komentára stáva sa akoby súčasťou zložitej osobnosti hrdinu, jeho racionálnym „ja“ oproti vzrušenému emocionálnemu „ja“ postavy. Takto sa potom práve týmto komentárom vytvára obraz — moralita, vyslovená často s nádychom irónie, a to najmä v krízových situáciách, keď postava sama vo svojej duševnej nemohúcnosti nevie, či môže vypovedať to, čo cíti. Vtedy jej autor podáva pomocnú ruku a povie za ňu všetko:

To je pravda, Jozef Mak, tak prečo chceš byť surový? Rád by si bol, keby ti Julia povedala: Nehnevaj sa, Jožko! Ale vidíš, Julia je zavše i takáto, že ti pravdu povie, a nič takého nevyriekne, aby si sa mohol rozzúriť a kliať. Keby bola teraz pokojná, hlúpa... Napokon?... Čo ťa po všetkom, Jozef Mak. Od-

---

<sup>9</sup> F. Miko (pozn. 8) pokladá expresívnosť za výrazovú odnož subjektívnosti výrazu.

tiaľto odhora deväť stupiek je na rebríku po Julu. Jeden, dva, tri, štyri... deväť. Jedna je prelomená, treba dávať pozor. Chod! (JM, 167)

V uvedenej ukážke je autorov zásah, kombinovaný ešte reprodukciou priamej reči July, výslednicou zložitej psychickej situácie, v ktorej sa nachádza Jozef Mak. Ona dáva autorovi podnet, aby ako rozprávač-kritik vyjadril nielen rozháraný duševný stav hlavnej postavy, ale aby ukázal aj svoj subjektívny postoj k postave a k jej konaniu formou stupňujúcej sa irónie (*Napokon? ... Čo ťa po všetkom, Jozef Mak*) a v zhustenej skratke podal aj nepriamu charakteristiku Maka a skromnej, zakríknutej July, ktorá sa však psychicky mení.

Takouto podobou reči rozprávača vytvára Hronský dramatické pozadie; umožňuje dívať sa na postavy zvnútra a chápať ich nie staticky, lež dramaticky.

Je zaujímavé konštatovať, že kým rozprávačov zásah do deja ako prostriedok na zobrazenie zložitého psychického stavu hrdinov sa uskutočňuje priamym príhovorom k nim a je — ako sme ukázali vyššie — bohato frekventovaný v románe *Jozef Mak*, podobné autorove zásahy do psychických prejavov postáv v románe *Andreas Búr Majster* sú pozoruhodné tým, že v nich autor vystupuje anonymne: skrýva sa za vietor, slzy, kaluže...

Vietor vie lepšie, hlasnejšie volať ako dažďové kvapky, hučal, revom vyvolával na neho:

— Andreas, Andreas, akože to?... A vtedy ti svietil zrak ako nové striebro, keď si stál vedľa svojej nevesty... a neobjal si svoju snúbenicu tak, ako túto Amáliu... (ABM, 116; kurz. MP)

V personifikovaných metaforických obrazoch je vietor bezočivý, vykrikuje na Andreasa, karhá ho, pouča:

— Andreas, Andreas!... Ty si akurátny človek! Pekný si ty syn! Na toho na onoho myslíš, na Amáliu myslíš, na Habančie sa chystáš... (ABM, 159)

A mnoho a mnoho ďalších výčitiek, ostrých napomenutí adresuje Búrovi autor prostredníctvom vetra, ale akosi zámerne sa stavia bokom, ba azda aj trochu ironicky kritizuje svojho pomocníka (*vietor je bezočivý, jesenný vietor je ošklivý, všade sa natíska, do všetkého sa pletie, bezočivý je, kriklavý...*), aby tým tlmil svoj zásah.

Svoje subjektívne postoje — ako sme už zdôraznili — nevyjadruje Hronský v tomto románe priamo. V nasledujúcom úryvku ukážeme, ako ho supľujú zhrozené kaluže a klenby.

Naozaj zatriasli sa múry klenovského kostola, poobzeral sa okolo seba aj Andreas Búr, všimol si trochu búrky.

Alebo i slz, čo majú tichý hlas.

Ono iba trochu, nuž nepočul, čo kričali naň zhrozené kaluže pod oblokmi a zhrozené klenby.

— Andreas... Andreas... Veď si ty pred oltárom!... Andreas, veď si už ani piliarom nie!... Pravdaže! Keby si bol piliarom, tak by musela byť i pila, a pily už niet. Ráztočianskej pily už niet... (ABM, 22; kurz. MP)

V tomto úryvku subjektívne pôsobí nielen fakt, že autor namiesto jednoduchého opisu škody, ktorú spôsobila búrka, volí ako výstavbový prvok reči rozprávača prerývanú priamu reč s prevahou zvolacích viet, ale aj okolnosť, že ani uvádzacia reč nemá objektívny charakter: subjektívne ladenie jej dodávajú vety so slovesom na začiatku, osamostatnenie druhého člena koordinatívnej syntagmy do nového odseku, modálne *ono*, opakovanie slova *trochu*, ktoré naznačuje, že oba odseky patria vlastne k vete *všimol si trochu búrky*.<sup>10</sup>

Ako vidno, autor sa nevzdáva svojho práva zasahovať do konania či myslenia postáv; dáva mu v inom románe len inú podobu. V románe *Chlieb* — ako ukážeme ďalej — využíva Hronský v podobných situáciách vnútornú reč postáv, alebo dáva rozprávaniu formu „neuskutočneného prehovoru“.

Pod neuskutočneným prehovorom<sup>11</sup> rozumieme zvláštnu podobu reči rozprávača, v ktorej možno badať stieranie hraníc medzi rečou postáv a rečou rozprávača. Je to jedna z osobitostí Hronského textovej výstavby. Ide o prehovor, ktorý neprebíha v rovine vypovedanej reality, ale je iba predpokladaným, nerealizovaným prehovorom, ktorým autor supluje niektorú z postáv.

Najpozoruhodnejšou črtou takéhoto prehovoru je to, že priama reč, ktorá sa všeobecne pokladá za výstavbový prvok pásma reči postáv,<sup>12</sup> má v ňom dominujúce postavenie ako výstavbový prvok reči rozprávača.

Neuskutočnený prehovor má teda zväčša podobu priamej, niekedy i nepriamej reči. V uvádzacích vetách nachádzame síce slovesá dicendi, no ich tvar (zápor, spojenie s modálnym slovesom alebo kondicionál) svedčí o zvláštnom charaktere priamej reči, ktorá nasleduje.

Najvýraznejšie príklady takejto podoby autorskej subjektívnosti nachá-

<sup>10</sup> Hronský nie veľmi rešpektuje syntaktické a syntagmatické zákonitosti vo výstavbe vety a súvetia. Prejavuje sa to najmä v bohatom členení textu na odseky. Podrobnejší výklad by vyžadoval rozsiahly exkurz, a tak sa tejto problematike budeme venovať na inom mieste.

<sup>11</sup> A. Matuška v štúdiu J. C. Hronský (153) píše, že k Hronského „nálezu“ u nás patria aj jeho „pomyselné dialógy“, ktoré sa začínajú v románe *Žltý dom v Klokoči* a pokračujú v románoch *Chlieb* a *Jozef Mak*.

<sup>12</sup> Porov. o tom citované štúdie J. Mistríka, L. Doležela a i.

dzame v románe Chlieb. Pozrime si napríklad úryvok z kapitoly *Malý krajec je taký ako veľký*, kde je spomínaný postup autorovi prostriedkom na dokreslenie myšlienkového sveta Gembovky po vzrušujúcom dramatickom dialógu s Ančou Chlebkovie:

Veru jej ani *nepovedala*, že na pondelok potrebovali by trochu voz.

Ani to druhé, čo *chcela povedať* asi takto: „Ja som vedela, že toto je vo veci, čo som sa ti volakedy za ním nasledila a čo som sa nazjedala, aj by mu bola zavše oči vydriapala. Ale by mu aj teraz, keby mohla. Anča, ty si mu žena, ty mu to môžeš vykonať! Keď mu aj nevykonáš, aspoň majetok nech ti prepíše, lebo ak naozaj má prespance, ktože ho vie, čo vykoná s majetkom, keď je čudák. Anča, len ho ty prichyť nakrátko. Ja žiť nebudem, ale budeš ty, a mojím deťom radšej ty pomôžeš ako celá Metodejova fajta. Len sa ty nedaj, Anča. Nech ti dá prepísať...“

Ono kdeže tu hovoriť?

„Anča je ako diablom posadnutá, ľaľa, ľaľa... Celý život ho mlátila, teraz akoby sa rozumu pominula: jedného zlého slovíčka by nedopustila. Hlu-paňa!...“

Zhrbila sa raz väčšmi, pobrala sa pomaly z izby, lebo už chvíľu nechala ju Anča samotnú, a keď prestupovala prah, tentoraz *nepovedala*:

– Len keby sme aj my doma mali takéto nízky prah, čo sa ľahko prekročí. Pri našom vždy sa musím zastaviť. (Ch, 234; kurzíva MP)

Takýto neuskutočnený prehovor je vlastne originálnou výpoveďou spisovateľa o vnútornom svete postáv. Práve oným prehovorom, ktorý má síce podobu uskutočneného prehovoru, ale neodznal, akoby Hronský viedol polemiku s tradičným realizmom, vidiacim postavy len zvonka, na základe ich konania.

Chceme zdôrazniť skutočnosť, že aj keď Hronského postavy vyrastajú z dedinského prostredia a navonok sa často neprejavujú zložitejšími prehovorami, o to zložitejšie sú ich duševné pochody, ich vnútorný, myšlienkový svet, ktorý spisovateľ odkrýva niekedy i takouto formou.

V uvedenom úryvku má neuskutočnený prehovor najprv podobu nepriamej reči, v druhom odseku dostáva formu priamej reči s uvádzacou vetou: *Ani to druhé, čo chcela povedať asi takto*. Priama reč je prerušená autorovou rečníckou otázkou: *Ono kdeže tu hovoriť?*, ktorá je akýmsi obsahovým i formálnym zvratom: to, čo si Gembovka myslí ďalej, sa podáva nevlastnou priamou rečou, ktorú charakterizuje využívanie tretej osoby, na rozdiel od začiatku úryvku, kde prevláda druhá slovesná osoba.

K priamej reči v nerealizovanom prehovore sa autor vracia na konci úryvku a v ďalšom pokračovaní pri vyjadrení postoja slúžky Zuzy, ktorá vypočula všetky reči Chlebkovej:

A slúžka Zuza ani len ten polovičatý úsmev okolo úst, ani len ten nezatajila, bez účasti pozrela zavše na gazdinú, *sta by si hovorila*:

— Len si vykrikuj, dlho mi vykrikovať nebudeš! Akurát o dva týždne o tomto čase prídu ma pýtať. (Ch, 235; kurzíva MP).

Podobný, hoci zriedkavý príklad je aj z románu Jozef Mak:

Prišlo mu ho nekonečne ľúto, *sfa by mu brat bol povedal:*

— Vidíš, Jožko, už sme rovní. Ostala mi hŕba popola, ale čo si s popolom počnem? Ak máš nohy, pobeď trochu po poliach, hľadaj materine dve kozy, azda ich nájdeš. (JM, 23; kurzíva MP)

Hronského „p o m y s e l n é d i a l ó g y“ nachádzame aj v románe *Andreas Búr Majster*, hoci, pravda, v menšej miere. Ale aj tu sa ukazuje, ako autorov subjekt preniká myslením a cítením postáv.

Po dva večery sa vyplakala a potom s hrôzou na to pomyslela, *ako by to oslovila mat!*

— Mamka, či sa ja mám vydať alebo nie?.

*Mat by sa jej zaraz iste spýtala:*

— Za kohože sa to chceš vydávať? Bože, za koho?

Ani bez tej otázky nemohlo byť a ako by odpovedala, keď naisto ani len meno nevie ... (ABM, 53; kurzíva MP)

Takýto dialóg, ktorý A. Matuška nazýva „b y - d i a l ó g o m“, volí si Hronský namiesto celkom obyčajného rozhovoru medzi matkou a dcérou. A práve tým, že mu autor dáva takúto podobu, tým, že ho stavia na kondicionáloch, robí ho neobyčajným, svojským, je prejavom jeho subjektívneho prístupu k zobrazovanej skutočnosti, zasahovania do vnútorného života hrdinov, prejavom silnej aktivizácie rozprávača. Takto vyčlenená časť vnútornej reči svedčí o tom, že je v texte najdôležitejšou myšlienkou, lebo ďalšie úvahy Lucie podáva autor už formou obyčajného autorského rozprávania.

Ak sledujeme reč rozprávača na začiatku jednotlivých kapitol, môžeme konštatovať, že je bohato zastúpená a diferencovaná jednak čo do protikladu subjektívnosť — objektívnosť, jednak z hľadiska autorského zámeru.

V románe *Chlieb* je 28 kapitol. Z nich iba jedna sa začína dialógom. Zo sedemdesiatich piatich kapitol románu *Jozef Mak* iba päť nie je uvedených rozprávačom, v románe *Andreas Búr Majster* je nezvyčajne mnoho autorského textu, takže dialógy sú zatlačené do pozadia.

Reč rozprávača na začiatku kapitol vyznieva často ako kvintesencia celej sujetovej výstavby jednotlivých kapitol. Spisovateľ formou autorského komentára predznamená dej aj osudy postáv zúčastnených na ňom.

Subjektívnosť sa najplnšie prejavuje vo filozofických úvahách rozprávača, ktoré sú bohato frekventované najmä na začiatku kapitol a ktoré sú

často zhustené do aforizmov, vyjadrujúcich nielen životnú skúsenosť autora, ale i jeho postoj k opisovanej skutočnosti.

Dobre sa to ukazuje na začiatku kapitoly *Horúca tma* z románu *Chlieb*:

Ešte nič hrozného nebolo na svete.

Ludia sa vždy rovnako rodili, rovnako zožierali, rovnako mali sa radi, a dosiaľ ľudstvo vždy rovnako ľahostajne vyviazlo zo všetkého. Smrť? Hlad? Bratovražda a materinská láska? Žena, deti? Kanóny, bodáky, vojna? Otravné plyny, zákopy a tanky? ... Rozprávky pre deti. Pravdaže rozprávky.

Tí, čo rozprávajú, pekne si sadnú, pekne, pokojne pozmurkajú na poslucháčov, a nikto by sa nepohoršil, či by sa začala rozprávka o Valibukovi alebo o napuchnutých mŕtvolách.

Tí, čo počúvajú, rovnako sladko zadriemu pri najčudnejších útokoch, ako pri rozprávke o Zlatovláske alebo Don Marcovi.

Pravdaže ...

Tí, čo čítajú, rovnako sadnú si na stoličku, vyvalia sa na kanapu, či je reč o Mac Allanovi alebo o tom mizernom vojačikovi, ktorého meno nikto nevie, čo mal nový mundúr a pol polosuchého chleba a umrel.

Pravdaže ...

Tí, čo včera strieľali do brucha, do nepriateľských briez a bralísk, dnes našli si iné zamestnanie: sú stolári, advokáti, remeselníci, merajú múku, rubriky vyplňajú a hrozia prstom zlým deťom.

Tí, čo bodákmi zabíjali, kradli vodu a hodinky polomŕtvym, dnes orú, kreslia plány, do fabriky chodia, básne píšú, ofukujú si polievku, keď je horúca, a veľmi zdvorilo núkajú sa pred dvermi, kto má vojsť prvý.

Pravdaže ... všetci zabudli, celý svet zabudol, čo bolo. (Ch, 32)

Na tomto úryvku možno zovšeobecniť jednu zo základných zásad, ktoré determinujú Hronského dielo. Ide totiž o problém tzv. autorského zámeru, ako ho formuloval E. Pauliny.<sup>13</sup>

Hronského románová tvorba je z hľadiska textovej výstavby veľmi novátorská a neobyčajne zložitá, lenže celá formálna virtuozita, celá bohatá škála výrazových prostriedkov nie je tu izolovaná, ale je iba znamenitým prostriedkom na realizáciu autorského zámeru. A tým je – hlboká analýza rozpornej podoby človeka<sup>14</sup> v rozpornej dobe a aj vyjadrenie autorovho humánneho a protivojnového stanoviska.

Na dosiahnutie tohto cieľa, ako vidieť z ukážky, využíva autor pred-

<sup>13</sup> E. Pauliny vychádza zo zásady, že hlavnou podmienkou pri rozbere umeleckého diela má byť snaha objasniť základný autorov zámer a z neho vychádzať pri analýze a hodnotení formálnych znakov umeleckého diela. (O autorskom zámere. Jazyk a štýl modernej prózy, Bratislava 1965.)

<sup>14</sup> „Hronského človek je človek dvojpolový“, píše sa v štúdiu J. Števéčka *Hronského človek* (Lyrická tvár slovenskej prózy, Bratislava 1969, str. 90).

A Matuška v cit. štúdiu tvrdí, že Hronského zaujímal iba obyčajný človek. Drobný človek bez pyramídy, bez rytierskeho panciera a bez zvláštností. Chcel vedieť, ako žije, ako narieka, ako sa smeje.

všetkým citovo silne podfarbené rozprávanie, ktoré prechádza do filozofickej úvahy, kde upúta najmä majstrovský kontrast harmónie a disharmónie.

Harmonicky pôsobí predovšetkým rozprávkový motív (*rozprávky pre deti, rozprávky o Valibukovi, o Zlatovláske*), disharmóniu predstavuje zasa otrasná skutočnosť vojny, ktorú symbolizujú substantíva: *kanóny, bodáky, zákopy, tanky, napuchnuté mŕtvol, streľba, zabíjanie*.

Tak ako aj v inom filozoficky ladenom rozprávaní, aj tu existuje, ironický aspekt pri zobrazovaní skutočnosti. Irónia sama vyplýva z ostrého protikladu rozprávky a krutej reality i z faktu tragickej premeny človeka, ktorý príliš ľahko zabúda na to, čo bolo.

Treba však osobitne zdôrazniť, že v citovanej reči rozprávača, ktorá má charakter filozofickej úvahy, nachádzame mnohé expresívne prvky, prejavujúce sa najmä vo využívaní podstatných mien, rečnickej otázky, refrénovitého opakovania i opakovania vetných konštrukcií.

V prvej časti majú z hľadiska kvantity i významu mimoriadne postavenie podstatné mená ako základ jednočlenných menných viet. Celý rad takýchto viet postavených vedľa seba prináša na jednej strane síce jednoduchú, ale skvelú charakteristiku zložitého obrazu vojny (*Smrť? Hlad? ... Kanóny, bodáky, vojna? Otravné plyny, zákopy a tanky?*), na druhej strane zasa, najmä svojím kontrastným zoskupením (*bratovražda — materská láska; žena, deti — kanóny, bodáky*), pôsobí na čitateľa veľmi emocionálne.

V druhej časti sa opakujú rozvetvené súvetia s rovnakými konštrukciami, prerušované ešte refrénovitým opakovaním slova *pravdaže*.

Prvé tri odseky podávajú individuálny postoj ľudí k minulým udalostiam, založený na kontraste rozprávky a skutočnosti, ostatné dva spočívajú na ostrom protiklade včerajška a dneška, ktorý sa odráža predovšetkým na charaktere ľudí.

Dosiaľ získané poznatky zo skúmania reči rozprávača v Hronského diele môžeme zhrnúť takto:

V textovej výstavbe Hronského románov možno celkom zjavne vybadať odlišný charakter zobrazovania života, než aký je v realistickej próze; objektívna výpoveď o svete ustupuje a prejav sa výrazne subjektivizuje. Vidieť to najmä zo silnej aktivizácie rozprávača, ktorý nevystupuje v úlohe objektívneho komentátora, nie je nad dejom, nad postavami, ale uprostred nich alebo dokonca v nich. Takto sa jeho zobrazovanie sveta stáva hlbším, stierajú sa hranice medzi rečou rozprávača a rečou postáv, do popredia sa dostávajú čoraz viac lyrické, intelektuálne a diskurzívne prvky. A v tom vidieť u Hronského odklon od tradičných realistických postupov.



Marta Marsinová

## ZO SÉMANTICKEJ A SLOVOTVORNEJ PROBLEMATIKY SLOVENSKO-ČESKEJ

(Hlad — smäd, hlad — žízeň a ich deriváty)

Vybrali sme zo základného slovného fondu dvojice príbuzných abstrákt, zo slovenčiny *hlad* a *smäd*, z češtiny paralelne *hlad* a *žízeň* a s nimi súvisiace deriváty, aby sme na tomto príklade ukázali na rozličné paralely, zhody a prekryvanie významov v rámci jedného jazyka i v jazykoch blízkych, ako sú slovenčina a čeština. Chceme si všimnúť aj daktoré vzájomné vplyvy a vysvetliť ich vznik.

Abstraktá *hlad* a *smäd* — v slovenčine aj formálne a gramaticky blízke (obidve rovnako zakončené na -d,<sup>1</sup> maskulína v pomenovacom tvare bez koncovky) — spája spoločný nadradený význam. Sú to pomenovania pre blízke fyziologické pocity, ale každé z nich má aj svoj osobitný význam: *hlad* je názov pre pocit prejavujúci sa potrebou prijať pokrm, *smäd* — potrebou prijať nápoj.

Spoločný nadradený význam týchto dvoch substantív sa výrazne ukazuje aj v tom, že sa s nimi stretávame v mnohých paralelných, často ustálených spojeniach.<sup>2</sup> Napr. pomenovania *hlad* a *smäd* v základnom význame sa spájajú s adjektívami ako *veľký*, *hrozný*, *strašný*, *ukrutný*, odborne aj *fyziologický hlad* al. *smäd*.<sup>3</sup> Obidve sa vyskytujú pri tých istých slovesách v rovnakých väzbách, napr.:

*cítiť, znášať hlad* al. *smäd*; *hlad* al. *smäd* sa dá *utišiť, zahnať* (jedlom al. nápojom); *hlad* al. *smäd* sa *hlási*; *hladom* al. *smädom* sa *trpí, plače, zamdlieva, zomiera, hynie, padá*, vulgárne aj *zdochýna, skapína*. Ale rovnako možno *plakať, zamdlievať* atď. (ale nie *trpieť*) od *hladu* al. od *smädu*. Niekoho možno *(u)trápiť, (u)moriť, (u)mučiť hladom* al. *smädom*. Človek môže *zakúsiť hladu* al. *smädu* (veľa). Hostovi *ponúkame dačo od hladu* al. od *smädu*. Možno *byť, žiť, ísť spať, byť prinútený pracovať o hlade* al. *smäde*. Môžeme *cítiť hlad na niečo* (napr. na šunku), *smäd na niečo* (napr. na pivo).

<sup>1</sup> Niektorí etymológovia sa nazdávajú, že táto formálna blízkosť je sekundárna, podmienená sémanticky. Porov. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 129 (heslo *hlad*) a 458 (heslo *smäd*). Najnovší výskum však ukazuje na inú etymológiu v substantíve *smäd*, podľa ktorej je -d pôvodné. Porov. S. Ondruš, *O pôvode smädu*, KS 5, 1971, 39–42.

<sup>2</sup> Táto paralelnosť by sa mala odrážať aj v slovníkovom spracovaní v SSJ (*hlad* I, 474; *smäd* IV, 125), ale tam nie je dostatočne vystihnutá.

<sup>3</sup> V týchto a ďalších exemplifikáciách máme okrem dokladov zo SSJ aj doklady zo slovníkovej kartotéky JÚ SAV, z našich starších slovníkov, z úzu i z vlastných excerptov. Autormi dokladáme najmä veci menej známe alebo vybočujúce z normy.

Z tohto paralelizmu pri základných významoch vychodí paralelizmus aj v prenesenom význame obidvoch abstrákt (napr. *duševný hlad* i *duševný smäd*). No ešte pozoruhodnejší je jav, že v ďalšom význame substantív *hlad* a *smäd* „dychtivosť, žiadostivosť, baženie, túžba“<sup>4</sup> stávajú sa tieto pomenovania synonymami, napr.

*čitateľský, bádateľský, kultúrny hlad* al. *smäd, hlad* al. *smäd* po poznaní, po sláve, po nesmrteľnosti, po živote, po vede a po práci.

Ako zaujímavosť treba uviesť, že pri tomto novom význame sa vyskytuje aj nová väzba, paralelná s väzbou pri abstraktách *dychtivosť* atď. po *niečom*: *hlad, smäd* po *niečom*.

Najmä v publicistickom štýle možno často ľubovoľne substituovať spojenia so slovami *hlad* a *smäd* v tomto význame, pričom sa ani najmenej nenaruší význam kontextu. Napr.:

Povie sa, že ... odber (novín) nemôže byť kritériom pre posúdenie *kultúrneho hladu*. (A. Matuška) — Prenasledujú ma otázky ... čo naplnilo masy ľudí, navštevujúcich divadlá, takým *kultúrnym smädom*. (Hečko)

Nemala som ... takého človeka, ktorý by bol ukojil môj *duševný hlad*. (Jégé) — Trápený *smäd* *duševným* / som chodil v mračnách, pustých miestach. (Jesenský)

*Čitateľský hlad* po čítaní [lepšie by bolo po literatúre — pozn. M. M.] feucht-wangerovského či sinclairovského typu je veľký a nenásytný. (KŽ 1964) — *Čitateľský smäd* po vecnej literatúre vo svete i u nás stále stúpa. (KŽ 1954)

Paralelizmus spojení a splývanie významov sa prenáša aj na deriváty od substantív *hlad* a *smäd*, či už sú to adjektíva, adverbiá alebo čiastočne i slovesá.

Adjektíva *hladný* a *smädný* sa nielen odvodzujú rovnakým formantom, ale majú aj spoločný nadradený význam, „pociťujúci istú fyziologickú potrebu“. Z toho vyplýva podobný sémantický paralelizmus ako pri substantívach:

*strašne hladný* al. *smädný*; *byť hladný* al. *smädný*; *hladné* al. *smädné* *deti*, *hladný* al. *smädný* *dobytok*; *človek hladný* al. *smädný* po *sláve*, *hladný* al. *smädný* *pohľad*, *smädná duša* — *hladná duša*.

<sup>4</sup> Už A. Bernolák v *Slowári* (I, 705) má pri hesle *hlad* význam „dychtivosť, žiadostivosť, túžba“. Pri hesle *smäd* (IV, 3022) — ale všimame si aj heslo *žízeň* (V, 4333) — sa ešte ani prenesený, ani ďalší význam neuvádza. Až SSJ (IV, 125) zaznamenáva aspoň prenesený, nie samostatný význam, ako je pri *hlad*, a to s dokladmi *smäd* po *pomste*, *kultúrny smäd*. Tento i ďalší slovníkový materiál ukazuje, že význam „dychtivosť, žiadostivosť, túžba“ je v súčasnej spisovnej slovenčine aj pri slove *smäd* živý. Dotváranie tohto významu je iste podmienené všetkými dosiaľ uvedenými okolnosťami. Pri hesle *hlad* v SSJ (I, 474) chýbajú zas príklady typu *kultúrny, čitateľský, dolárový hlad*.

Niekoľko dokladov z publicistiky, kde sú spojenia s adjektívami *hladný* a *smädný* navzájom vymeniteľné:

Pristupovali sme s *hladnými dušami* ku knihám. (Pamätnica Detvana 1932) — Aj tu našla *smädná duša* mladého Aljošu Peška to, po čom túžila. (KŽ 1951)

*Smädným pohľadom* hltal sviežu krásu mladučky Zofky. (Krno) — Blažia ju *hladné pohľady*, doháňa, čo zameškala za dievotva. (Mináč)

Bol to pre ne nedosiahnuteľný poklad, na ktorom smeli len z diaľky popásť si svoje *hladné oči*. (F. Kráľ) — Vyvalil na ňu *smädné oči*, čosi nezrozumiteľného jej povedal. (Krno)

Analogická je situácia pri príslovkách *hladne/hladno*, *smädne/smädno*. Z úzu aj z dokladov ich poznáme najmä vo význame „dychtivo, žiadostivo, túžobne, nenásytne“, napr.:

*hladno sa dať do jedenia* (úzus) — *hladne schytil bankovky* (Rázus) — *hladne sa prizeral na štihle bôčky* (Rázus)

*smädne pil kyslé víno* (Mináč) — *smädne čítať* (Hečko) — *smädno hltal riadočky* (Hečko) — *oči sa smädno oprú na karty* (Timrava).

Z príslušných deminutív máme doložené len expresívum *smädík* zo Žáryho (*Oj, príde milá. večierkom asi, / štavnatým bozkom smädík zhasí*). Ale potenciálne je možné i paralelne odvodené expresívum *hladík*, známe z detskej reči.

Aj pri odvodzovaní slovesných derivátov pozorujeme paralelizmus nielen v derivácii, ale aj v používaní a význame nových derivátov. Je však zaujímavé, že pri slovesách už niet stop po splývaní významov.

Živé a frekvencované sú predponové dokonavé stavové slovesá *vyhladnúť*<sup>5</sup> (SSJ V, 216) a *vysmädnúť* (SSJ V, 294). Máme ich doložené len v základnom význame.

Do večera hrozne *vyhladol* Jozef Mak. (Hronský) — Nalejem si ešte za pohár, teplo je vonku, *vysmädol som*. (Lazarová)

Naproti tomu adjektíva a adverbiá odvodené od týchto slovies (*vyhladnutý*, *vysmädnutý*, *vyhladnuto*, *vysmädnuto*) sa vyskytujú aj v prenesenom význame „žiadostivý, dychtivý, žiadostivo, dychtivo“:

<sup>5</sup> Okrem bežnej podoby *vyhladnúť* máme od M. Rázusovej-Martákovej jeden doklad aj na podobu *vyhladniť* ako synonymum slovesa *vyhladnúť*: *Keď bol hladný Ičko, vyhladnel i Janko* (Slov. pohľady 1954). Táto podoba nie je neorganická: dá sa vysvetliť analógiou k stavovým slovesám typu *o-star-ie-t/o-star-nú-t*. (Ďalšie doklady p. v mojej štúdii *Slovesá z prídavných mien v slovenčine*, Jazykovedné štúdie III, Bratislava 1958, najmä na str. 146.). Podoba *vyhladniť* nie je ani osihotená, ba zaiste má oporu aj v synonyme *vylačniť*, rovnako zakončenom.

Všetkým sa vtedy chcelo žiť, všetkým sa chcelo užívať života, chceli dobehnúť, čo zameškali, boli *vyhladnutí* a *vysmädnutí*... (Mináč) — Spočiatku azda preto, že spod obočia svetovej drámy, po ktorej sme sa *vyhladnuto* vrhli — pripadali sme si malí a bezvýznamní. (KŽ 1963)

Vo význame „dychtivosť“ máme od A. Mráza doložené aj abstraktum *vysmädnutosť*.

Matuška medzi svojimi vrstovníkmi patril k jednotlivcom, ktorí plnými dúškami pri svojej slovenskej *vysmädnutosti* sali z týchto posilňujúcich žriedel. (KŽ 1960)

Ďalší formálny paralelizmus vidíme pri bezpredponových nedokonavých slovesách *hladnúť* (SSJ I, 476) a *smädnúť* (SSJ II, 6).<sup>6</sup> Ak si však vec všimnime dôkladnejšie, zistíme, že tu paralelizmu niet. Sloveso *hladnúť* sa totiž vyskytuje iba v našich slovníkoch a prepisuje sa z jedného do druhého bez dokladov.<sup>7</sup> Jestvuje teda — iste silou analógie — len potenciálne. Prečo nie je potrebné, dá sa pochopiť zo slovesa *lačniť* s rovnakým významom „trpieť hladom, byť hladný, lačný“, ktoré je v slovenčine dosť frekventované.

Sloveso *smädnúť* sa používa v základnom význame „byť smädný, trpieť smädom“ (nie „stávať sa smädným“!), ale i v prenesenom „dychtiť, žiadostivo túžiť, bažiť“. Pravda, v základnom význame sa vyskytuje len v básnickom jazyku. Je to teda typicky knižné sloveso, čo bude treba zaznačiť aj v našich jazykových príručkách.

Viem, lačniete, *smädnete*. (Hviezdoslav) — Chcel by som rev leva, ktorý *smädne* po krvi. (Jesenský) — A nikto nemyslel na to, že Tatari *smädnú* po krvi. (Sokol 1867)

Svoje doterajšie pozorovania sme zámerne sústreďovali na paralelné javy z oblasti odvodzovania i pomenovania. Teraz pre dokreslenie celkového obrazu i pre potreby ďalšieho porovnávania s češtinou si treba pri slovách *hlad* a *smäd* a ich derivátoch všimnúť aj javy odlišné, špecifické.

Napr. pri prvom základnom význame slova *hlad* máme takéto špecifické ustálené spojenia:

<sup>6</sup> V SSJ IV na str. 125 sa heslo *smädnúť* neuvádza, ale v SSJ II (str. 6) v hesle *lačniť* je naň doklad z Hviezdoslava.

<sup>7</sup> A. Bernolák nemá sloveso „hladnúť“, ale zato v Slovári (I, 710) je podoba *hladňet* (porov. v pozn.<sup>5</sup> vzťah medzi podobami *vyhladnúť* a *vyhladňet*) s výkladom „začínať hladným biť“. Táto podoba sa napr. nachádza aj v Hattalovej *Krátkej mluvnici slovenskej* z r. 1864 (str. 125), ale dosiaľ nemáme na ňu doklad od autora. Podoba *hladnúť* je doložená až z Pravidiel slovenského pravopisu, a to od vydania z r. 1931 (str. 132 v hesle *hlad*) a udržiava sa v PSP dosiaľ.

*dravý, nenásytý hlad, smrť hladom, od hladu ani nevidí* (na vyjadrenie veľkého hladu); *vystrieť sa hladom* ako eufemizmus spojenia *umrieť hladom* (Pôžičku nedostaneš, ani čo by si sa hneď *hladom vystrel* – Š. Letz); hovorové *postrašiť hlad* znamená „trochu zahnať hlad“ (... zišla sa mi klobáska, aspoň *hlad* *postrašila* – Figuli).

Pri substantíve *hlad* máme okrem štylisticky nepríznačného *umrieť hladom* aj spojenie *umrieť hladu*, kde je starý inštrumentál. Je to štylisticky príznačkové spojenie, dnes zriedkavo používané ako archaizmus.

Pomenovanie *smäd* sa zas spája s takýmito adjektívami, resp. slovesami:

*neuhasiteľný, páľčivý, horúčkovitý smäd; smäd sa nielen zaháňa* rovnako ako hlad, ale predovšetkým *zaháša, hasí, až uhasí, zahasí*.

Pri význame „dychtivosť, žiadostivosť, túžba“ sú zas špecifické spojenia:

*hlad po pôde, po peniazoch, po láskavej ruke* (tlač), *po módných novinkách; hlad za mámonou, dolárový hlad, zlatý hlad* (Vajanský), *vlči hlad po ženskej nežnosti* (Vajanský)

Celkom iné spojenia sú typické pri pomenovaní *smäd*:

*smäd po živote, po krvi, po pomste*.

Špecifikom slova *hlad* je jeho ďalší význam.<sup>8</sup> Je pomenovaním pre spoločenský jav vyvolaný všeobecným nedostatkom potrieb pre výživu človeka, v prenesenom význame pomenovaním pre biedu, núdzu vôbec. Vyskytuje sa v spojeniach:

*nastal, vypukol hlad; hrozí hlad* (pre veľké suchá); *zúri, vládne hlad*. Hlad môže na niekoho *doľahnúť, niekoho pritísnuť, priprieť*. Doklady: Keď ich *hlad* pár ráz *pritisol*, Matúš odriekol sa i fajčenia. (Tajovský) – nás tuho *priprel hlad* (Pártošová)

Podobná je situácia pri adjektívach *hladný* a *smädny*. Proti spojeniam-prirovnaniam *hladný ako vlk*, zriedkavejšie *hladný ako pes* je celkom iného rázu prirovnanie *smädny ako dúha*. Obidve adjektíva sa vyskytujú aj v mnohých obrazných spojeniach. Charakter personifikácie majú spojenia

<sup>8</sup> V SSJ, kde je kritériom poradia významov frekvencia, je poradie významov odlišné od nášho. (Porov. SSJ I, 474).

*hladné hyeny, hladné krkavce* „bezohľadní draví ľudia ťažiaci z nešťastia iných“. Expresívne, so stupňujúcou sa expresivitou podľa príslušného substantíva vyznievajú spojenia synekdochického rázu, ako sú *hladné hrdlá, hladné žalúdky, hladné krky, hladné gágory* na označenie rodinných príslušníkov, najmä detí odkázaných na zárobok živiteľa.

Ráz synekdochy majú aj spojenia *smädné ústa, smädné hrdlá, smädné gágory*, najmä na označenie ľudí túžiacich po pijatike a holdujúcich jej.

K významu *hlad* ako „nedostatok životných potrieb“ máme – vzťahové prídavné meno *hladový* významom „týkajúci sa hladu (hlavne ako spoločenského javu), súvisiaci s hladom, napr. zapríčinený hladom“.<sup>9</sup>

*hladové pohromy, hladové roky, hladové mzdy, hladová deputácia* (Jesenský), *hladová smrť* (Hviezdoslav), *hladový týfus, hladové pochody*.

Od substantíva *smäd* podobné odvodené adjektívum nemáme doložené, hoci potenciálne je možná podoba *smädový*, napr. v spojení *smädová horúčka* „spôsobená, vyvolaná smädom“.

Aj adjektívum *hladný* môže mať nový, samostatný obsah. Je obmedzený na spojenia typu *hladné husi, hladné kačice, hladné bravy*. Ide o význam „nekrmený, nechovaný“. SSJ (I, 476) ho charakterizuje ako ľudový, KS ako hovorový.<sup>10</sup>

Frazeologický ráz alebo charakter ustálených spojení majú *hladná pýcha* (o nadmieru sebavedomom chudákovi, zakrývajúcom vlastnú biedu), *hladná robota* (nedostačujúca na základné životné potreby), *hladný pisárík* – Záborský, *hladný panák* – Vajanský (chudobný, preto dychtivý po peniazoch), *hladný obed* – Jilemnický (nezasycujúci, nezahňajúci hlad).

S tretím významom substantíva *hlad* súvisí aj nepredmetové nedokonavé sloveso *hladovať* (SSJ I, 477) s významom „trpieť hladom, nedostatkom“:

Sedliaci skoro práve tak *hladovali* ako baníci. (Jégé)

Sloveso *hladovať* – pravda, v súvislosti s prvým významom slova *hlad* – má aj význam „zámerne sa moriť hladom, držať hladovku“ (ide zas o nedokonavé nepredmetové sloveso).<sup>11</sup>

<sup>9</sup> Zo staršej literatúry máme osihotené doklady aj na použitie podoby *hladný* vo význame vzťahového *hladový*, napr. *hladný rok, hladné roky* (= v ktorom, v ktorých vládol, bol hlad); *vychovaný v hladnej disciplíne* (Jesenský); *hladné obdobie (v literatúre)* (Vajanský). Z hľadiska dnešnej normy je tu náležitá podoba *hladový*. Je to prejav diferenciácie a spresňovania vyjadrovania v jazyku.

<sup>10</sup> Porov. Kultúra slova 4, 1970, 134.

<sup>11</sup> SSJ (I, 477) uvádza pri slovese *hladovať* len jeden význam, a to „trpieť hladom“.

Dalším derivátom je predmetové predponové sloveso *vyhladovať* s významom „umoriť, zničiť hladom“.

Do oblokov namiesto pelargónií vysadíme kapustu a cviklu! Spojenci nás *nevyladujú*. (Zelinová)

Okrem týchto priezračných a organicky utvorených slovies nachodíme v SSJ (IV, 216) aj v kartotečnom materiáli sloveso *vyhladovieť*, ktoré je podľa výkladu SSJ i podľa dokladov synonymom slovesa *vyhladnúť* a nemá nijaký iný význam. Ak si všimneme spôsob jeho tvorenia, vidíme, že ide o deadjektívum od základu *hladov-*. Po dôkladnom zvážení tohto spôsobu tvorenia musíme ho v slovenčine pokladať za celkom neorganický, lebo slovesá sa tvoria iba od kvalitatívnych, nie od vzťahových adjektív.<sup>12</sup> Je teda sloveso „*vyhladovieť*“ neústrojné svojím tvorením, ale je aj nepotrebným, zbytočným synonymom slovesa *vyhladnúť*.<sup>13</sup> štylisticky neobohacuje spisovnú slovenčinu.

Od základu *smäť* nemáme nijaké sloveso odvodzované paralelne príponou *-ovať*, a to ani bezpredponové, ani s predponou. Máme však iné slovesá:

Osíhotené, ale frekventované je neosobné sloveso so základom *smäť*, a to *smädi ma* (SSJ IV, 115). Má analogickú podobu podľa iných slovies vyjadrujúcich pocity, ako sú napr. *chladí ma*, *mrazí ma* a používa sa v konkrétnom, základnom význame, napr.:

Vždy presne o jedenástej v noci ho *smädi*. (Figuli)

Vyskytuje sa však zriedkavo aj v prenesenom význame „túžiť, dychtiť, bažiť“, a to aj s predložkovou väzbou (*po niečom*):

Strašne ho [malinčie] *smädilo* po svetle. (KŽ 1961)

Vo význame „dychtiť“ sa však častejšie používa osobné sloveso *smädiť po niečom*, napríklad: *smädiaci po bozku* (tlač). Toto sloveso je synonymom slovesa *smädnúť*, ktoré má rovnakú väzbu. Rozdiel medzi nimi je len v štylistickom hodnotení: *smädnúť* je trochu zastarané, len básnické.

<sup>12</sup> O tom pozri v mojej štúdii cit. v pozn. 5, najmä na str. 10.

<sup>13</sup> To isté platí aj o príd. mene „*vyhladovený*“, tobôž o variante „*vyhladovelý*“, hoci ich uvádza aj SSJ (IV, 216). V slovenčine je organické len *vyhladnúť*. – Podobne je to s abstraktom „*hladovosť*“, neorganicky utvoreným od vzťahového adjektíva. (*Ludia sa ho báli a čím väčší bol strach, tým viac obetí požadovala jeho záhubná hladovosť.* – Vajanský) Pretože slovenčina nemá abstraktum „*hladnosť*“, suplujú ho abstraktá *pažravosť*, *nenásytnosť*, nie „*hladovosť*“, prípadne základné slovo *hlad* v prenesenom význame.

Po tejto podrobnej analýze stavu v slovenčine obrátime pozornosť na češtinu. Sme tu síce v istej nevýhode, lebo z češtiny máme len málo vlastných excerptov. Preto sme odkázaní zväčša na doklady zo slovníkov.<sup>14</sup>

Hoci v češtine pomenovania *hlad* (maskulínium ako v slovenčine) a *žízeň* (feminínium s celkom iným lexikálnym základom ako v slovenčine), ako aj ich odvodeniny, napr. *hladový* a *žízňivý*, *hladově* a *žízňivě*, nepredstavujú taký formálny paralelizmus, ako je to v slovenčine, predsa sa ukazuje významový paralelizmus medzi spojeniami so substantívami *hlad* a *žízeň* ako v slovenčine. Aj v češtine je *krutý*, *mučivý*, *ukrutný*, *hrozný*, *strašlivý* *hlad* a podobne *krutá* atď. *žízeň*, *fyzický hlad* i *fyzická žízeň*. V češtine je *pociťovati*, *snášeti*, *trpěti hlad* al. *žízeň*; *zaháněti hlad* al. *žízeň*, *utíšiti hlad* al. *žízeň*; *člověka trápí hlad* al. *žízeň*; *umříti*, vulg. *zdechnout hladem*, *žízni* práve tak ako v slovenčine. V češtine sú väzby *umřít*, *plakat hladem* i *hlady* ako v slovenčine, ale na rozdiel od slovenského *hynúť hladom*, *smäd* i od *hladu*, od *smädu* je v češtine iba inštrumentál *hynouti hladem*, *žízni*.

Na rozdiel od slovenčiny sú v češtine paralelne ustálené spojenia *(u)kojiti hlad* i *(u)kojiti žízeň* (v základnom konkrétnom i prenesenom význame), *míti hlad* i *míti žízeň* dosť frekventované. Hoci sú v slovenčine ustálené spojenia *zahnať*, *zasýtiť hlad*, *zahasť*, *utíšiť smäd*, niektorí starší autori a v posledných rokoch zas najmä naša publicistika prenášajú do slovenčiny spojenia ako:<sup>15</sup>

čítaním kníh... *kojila som svoj duševný hlad*. (Šoltésová) — *neukojený hlad* po dobrej detektívke (KŽ 1964) — *ukojit hlad i smäd* nášho divadelného občanstva (KŽ 1968)

Naproti tomu napr. A. Mráz píše: *zasýtiť hlad* po kvalitnej knihe; v KŽ (1956) čítame o *saturovaní hladu* čitateľstva; u psov zas možno *hlad zahnať*, čo všetko dostačuje na vyjadrenie skutočnosti pomenúvanej v češtine spojeniami *ukojiti hlad*, *žízeň*.

Neorganicky sa prenášajú do slovenčiny aj spojenia „mať hlad, smäd“ namiesto bežných adjektívnych spojení *byť hladný*, *byť smädny*. Zo starších autorov sa nájdú u Hviezdoslava, Jesenského, zo súčasných autorov u H. Zelinovej, K. Lazarovej.

<sup>14</sup> Ide o *Příruční slovník jazyka českého I–VIII*, Praha 1935–1957, o *Slovník spisovného jazyka českého I–IV*, Praha 1961–1971 a o jednozväzkový slovník F. Trávníčka: *Slovník jazyka českého*, 4. přeprac. a doplněné vyd., Praha 1952.

<sup>15</sup> Porov. napr. aj v SSJ I, 713 heslo *kojit*, charakterizované ako knižné. Z hľadiska dnešného hodnotenia ide vlastne o bohemizmus. V SSJ IV, 661 však sloveso *ukojit* s exemplifikáciami *u. hlad*, *smäd* už nemá ani označenie ako knižné, ale uvádza sa neopodstatnene ako neutrálne.



Naopak zas za slovakizmus v češtine možno pokladať spojenie *zahasiti žízeň* (PSJČ VII, 846–7), ktoré sa označuje ako zriedkavé a dokladá sa len z B. Němcovej, a to zo slovenského prostredia: *Kyselka je dobrá k pití a lidé z Rybar chodí si těm nemocným po ní, že zahasí žízeň*. — V češtine je totiž bežnejšie *ukojiti, utišiti žízeň, uhasiti žízeň* proti slovenskému *zahasit smäd*.

Hoci je mnoho paralelných väzieb, napr. české *umřít, plakat hladem i hlady* (SSJČ I, 588) ako v slovenčine, sú i väzby rozdielne, napr. *být al. nechat někoho hladem* (SSJČ I, 58) proti slovenskému *byť, nechať niekoho o hlade*.<sup>16</sup>

Z frazeológie nezaznamenáva sa v českých slovníkoch „neviděti od hladu, postrašiti hlad“ a proti čes. *míti žízeň na koho* je v slovenčine *brúsiť si zuby na koho*.

Podobne je paralelizmus medzi slovenčinou a češtinou, čo sa týka významu „dychtivosť, žiadostivosť, túžba“ a splývania významu slov *hlad* a *žízeň* v istých spojeniach, napr.: *hlad i žízeň po slávě, po vědomostech, žízeň slávy, neskrotný hlad po půdě, hlad po penězích*.

Len proti českému *neukojitelná žízeň* máme *neuhasitelný smäd*, hoci neopodstatnene preniká do slovenčiny aj spojenie „neukojiteľný smäd“.

Substantívum *hlad* má v češtine také tri významy ako v slovenčine, ale okrem toho navyše štvrtý význam. V tzv. obecnej češtine sa vyskytuje pomenovanie *hlad*<sup>17</sup> aj ako expresívny názov pre chamtivého, nenásytného, lakomého človeka. Slovenským ekvivalentom tu môže byť *hladoš, nenásytník, nenažranec*. Synonymom tohto českého *hlad* je aj *hladovec*.<sup>18</sup>

Deminutívom k substantívu *hlad* je expresívum *hladiček* (SSJČ I, 588), ale od *žízeň* sa expresívum neuvádza. V slovenčine, ako sme ukázali vyššie, máme zas doložené deminutívum *smädík*.

Čo sa týka adjektívnych derivátov, čeština nerozlišuje formou kvalitatívne adjektívum od vzťahového, takže jedna česká forma *hladový* stojí proti dvom slovenským podobám: *hladný* aj *hladový*. V češtine je napr. *hladový člověk, hladové děti, hladový žaludek* práve tak ako *hladová horečka, hladová léčba, hladová smrt, hladová léta; Hladová zeď* (v Prahe);

<sup>16</sup> F. Trávníček (c. d., 431) označuje túto väzbu ako nárečovú.

<sup>17</sup> PSJČ I, 862 uvádza na tento význam dva doklady. Zaznamenáva to aj SSJČ I, 588 a F. Trávníček v c. d. 413, ale ako ľudové a hovorové so synonymami *nenasyta, chamtivec*.

<sup>18</sup> K českému *hladovec* jestvuje aj paralelný derivát *žiznivec* (PSJČ VIII, 1079). Obidva sa používajú v konkrétnom aj prenesenom význame. Tieto výrazy sme našli jednorázovo použité u T. J. Gašpara (Červený koráb): *Tito všelijako potrudženi hladovci a žiznivci zatichnu na chvíli*. Autor mohol použiť slovo *hladoš* a paralelne si utvoriť aj „smädoš“. Ale Gašpar použil uvedené bohemizmy v časoch (pred r. 1931), keď deriváty od základu *žízeň* sa v našej próze pokladali za bežné.

v češtine může být člověk *hladový* po poučení, po knížkách, *hladový* lásky.

Adjektívum *hladný* sa uvádza v PSJČ ako nárečové, v SSJČ ako zriedkavé. F. Trávníček ho uvádza (c. d., 714) bez označenia. Je to iste podľa stavu v moravských nárečiach, kde býva často podobná situácia ako v slovenčine.

Slovenskému *smädný* zodpovedá české *žízňivý*, a to v základnom aj v prenesenom význame: *smädný* člověk — *žízňivý* člověk, *smädná* duša — *žízňivá* duše, *smädný* po krvi — *žízňivý* po krvi; *smädná* zem — *žízňivá* země.

V češtine sú aj abstraktá *hladovost* (PSJČ I, 865) a *žízňivost* (PSJČ VIII, 1079) v základnom i prenesenom význame, kým v slovenčine je podoba „*hladovost*“ výpožičkou z češtiny. (Máme *hlad* alebo *pažravost*, *nenásytlost*. Porov. v pozn. 13.) Slovenským ekvivalentom abstrakta *žízňivost* môže byť alebo základné slovo *smäd* alebo abstraktá *vysmädnutost* al. *smädnota* (odvodené od adjektíva *smädný*, podobne ako je *hluchota* od *hluchý*, *prázdnota* od *prázdny*, *nahota* od  *nahý*). Túto podobu máme doloženú od F. Hečku:

Prežierajú sliny od *smädnoty*.

Použitie tejto podoby musí však byť štylisticky odôvodnené.

Čo sa týka slovies, slovenskému stavovému slovesu *vyhladnúť* odpovedá české *vyhladověti*, organicky utvorené od adjektíva *hladový*. Ak sme sa teda pozastavili nad slovesom „*vyhladovieť*“ v slovenčine, vidíme, že nie je utvorené v slovenčine, ale sa mechanicky preberá z češtiny ako hotové, iba hláskoslovne upravené. Ide tu o obdobný stav ako pri spojeniach *mať hlad*, (*u*)*kojiť hlad*, *smäd*. V staršom období nášho spisovného jazyka sa používalo popri domácom *vyhladnúť*. Napr. u J. Jesenského ho máme doložené z jeho reportáží *Cestou k slobode*, teda z prostredia československých légii, kde jazykový vplyv český nepochybne intenzívne pôsobil. A stretáme sa s ním opäť v prítomnosti — ako sme už poukázali — vplyvom českej publicistiky.

V češtine je však sloveso *vyhladověti*, teda tá istá podoba, aj predmetovým slovesom s priamym akuzatívom a je synonymom slovesa *vyhladoviti* (PSJČ VII, 90 ho charakterizuje ako zriedkavejšie), čomu zodpovedá slovenské *vyhladovať niekoho*:

sloven.

*vyhladnúť* (—)  
*vyhladovať* (koho, čo)

čes.

*vyhladověti*<sup>1</sup> (—)  
*vyhladověti*<sup>2</sup>, zried. *vyhladoviti* (koho, čo)

Slovenčina, ako vidíme, formálne odlišuje podmetové a predmetové sloveso.

Proti slovenskému *hladovať* má čeština *hladověti*. Vplyvom češtiny sa používalo v staršom štádiu spisovnej slovenčiny aj sloveso *hladovieť*, ale iba zriedkavo, hoci ho nachodíme aj v Czamblovej Rukoväti.<sup>19</sup> Česká podoba *hladověti* sa však vyskytuje aj ako predmetové sloveso s väzbou *po něčem*, čomu zodpovedá slovenské *lačniť*, bás. *hladnúť* alebo slovné spojenie *byť hladný*.

Sloveso *hládnouti* sa aj v češtine označuje za nárečové (PSJČ I, 864), alebo za zriedkavé (SSJČ I, 589 a F. Trávníček 414), ale niet jednoty vo výklade jeho významu.<sup>20</sup>

Slovesu *smädnúť* v slovenčine štylisticky zodpovedá české *žiznivěti*, ako básnické slovo doložené z J. Wolkra. Čeština nemá neosobné sloveso s významom „smädí ma“, ale len osobné *žizniti* v konkrétnom i prenesenom význame:

sloven.  
*smädnúť*  
I. *smädí ma*  
II. *smädiť po*

čes.  
*žiznivěti*  
I. II. *žizniti po*

Ako z tohto rozboru vidíme, medzi dvojicami *hlad* a *smäd* v slovenčine, *hlad* a *žízeň* v češtine a ich derivátmi, je v podstate paralelizmus, teda sloven. *smäd* a čes. *žízeň* sú ekvivalenty. Bolo si treba túto vec ujasniť, aby sme sa mohli kriticky pozrieť aj na heslo *žízeň* a s ním súvisiace deriváty v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny. SSJ (V, 817) označuje slovo *žízeň* za knižné pre obidva významy: 1. smäd, 2. vášnivá túžba, dychtenie. Je isté, že substantívum *žízeň* i jeho deriváty (*žizniť*, *žiznivec*, *žiznivý*, *žiznivost*) sú dedičstvom z čias, keď spisovný jazyk na Slovensku substituovala čeština<sup>21</sup> a že sa táto slovná skupina udržiavala vplyvom bibličtiny.<sup>22</sup> Napr. doklad *uhasiť žízeň* od Laskomerského, ktorý uvádza SSJ

<sup>19</sup> S. Czambel, *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*, Turč. Sv. Martin 1902 má v abecednom ukazovateli podobu *hladoveť*, v 2. vyd. z r. 1915 podobu *hladovieť*. Rovnako je slovenčine cudzie aj slovesné podst. meno „hladovenie“, ako ho máme doložené z Rapanta (*najdrastickejšie zjavy hladovania*). Inak je podoba *hladovieť* doložená len z periférnej brožúrovej literatúry (1942 a 1949).

<sup>20</sup> Obidva slovníky vychádzajú pritom z toho istého dokladu od F. S. Procházkou, a predsa majú celkom iné hodnotenie i celkom iný výklad: PSJČ „míti hlad“, SSJČ „stávať sa hladným“. Okrem toho F. Trávníček má aj výklad „dostávať hlad“.

<sup>21</sup> Praslovanský základ, z ktorého pochádza české *žízeň*, má aj slovenčina v domácom slove *žiadza* „žiadostivosť“, ale to do okruhu našej štúdie nepatrí. O tom pozri Š. Ondruš, *O pôvode smädu*, KS 5, 1971, 39–42.

<sup>22</sup> U Bernoláka v *Slowári* sa s touto skupinou stretáme v podobe *žízeň*, *žiznivi* atď., teda v odchodnej hláskovej podobe od češtiny.

(V, 817), patrí do staršieho obdobia (19. storočie), doklad z poézie M. Rúfusa (*Z dní žízne ... sa rosou vykúpila zem*) je prijateľný len ako poetizmus azda pre zvukovú stránku, ale doklad z M. Figuli (*žul zeliny proti žízni*) pokladáme pre súčasný spisovný jazyk za celkom neprijateľný. Hoci u M. Figuli pripúšťame istú nadnesenosť v jazyku ako typickú charakteristiku pre túto autorku, v daných súvislostiach nie je slovo *žízeň* opodstatnené: sloveso *žuť* dokazuje, že nejde o nič nadnesené, ale o bežnú reč, preto je namieste iba *žul zeliny proti smädu*. Aj v druhom význame pôsobí slovo *žízeň* v SSJ v doklade z Timravy (*žízeň za krvou*) zastarano, keď už aj v literatúre z 19. storočia máme doložený *smäd za krvou*, *smäd-núť po krvi*. Iste sa toto ustálené spojenie udržuje vplyvom kompozita *krvižiznivý*, bohemizmu, ktorý sa v spisovnej slovenčine prijíma, ale okruh používania tohto poetizmu je obmedzený (archaický poetizmus). Bežné slovenské adjektívum je *krvilačný*.

Rovnaká je situácia pri adjektíve *žiznivý* a slovese *žizniť*. Obidve sú v každom prípade nahraditeľné slovami *smädny*, *smädiť*.

O skupine slov so slovotvorným základom *žízeň* treba teda konštatovať, že je zastupiteľná súborom slov s typicky slovenským základom *smäd*. Slová typu *žízeň* sú v bežnej slovenčine nepotrebnými dubletami. V celkom obmedzenej miere sa dajú využiť štylisticky ako knižné archaizmy.

Aké závery nám vychodia z našich porovnávaní? Pri slovách so spoločným nadradeným významom pozorujeme okrem špecifických javov mnoho paralelizmov, a to bez ohľadu na to, či sú blízke ich formy (ako sú v slovenčine *hlad* a *smäd* a deriváty od týchto základov), alebo či sú to formy celkom rozdielne (ako sú v češtine *hlad* a *žízeň* s príslušnými derivátmi). Výsledky takýchto pozorovaní sa dajú náležite využiť v lexikografickej praxi pri spracúvaní príslušných hesiel.

Z kontrastívneho porovnávania tých istých jednotiek v blízkyh jazykoch sa okrem paralelizmov dajú citlivo vyhmetať rozdiely a mnohé neorganické javy v jednom jazyku sa dajú často vysvetliť ako vplyvy druhého jazyka. Tak sme si napr. ukázali, že proti českým inštrumentálnym väzbám — *umírať hladem* má slovenčina dve možnosti, inštrumentál aj predložkový genitív: *umierať hladom*, častejšie *od hladu*, podobne proti inštrumentálu *býť hladem* má slovenčina len predložkové spojenie *byť o hlade*. Ukázalo sa tiež, že rovnaký výraz v dvoch jazykoch môže byť rozlične zafarbený (*hlad* má v slovenčine tri významy, v češtine štyri; *hladový* je v slovenčine len vzťahové adjektívum, v češtine je to spoločná podoba pre kvalitatívne aj vzťahové adjektívum). Na týchto citlivých miestach sú východiskové body pre prenik z jazyka do jazyka (v slovenčine napr. neorganické „vyhladovieť, hladovenie, hladovosť“ z českého

*vyhladověti, hladovění, hladovost*, hoci je domáce *vyhladnúť, hladovanie, hľad, nenásytnosť, pažravosť*). Často však o preberaní slov z jazyka do jazyka rozhodujú mimojazykové okolnosti a jazykovedec musí starostlivo uvážiť, nakoľko sú príslušné výpožičky štylisticky, prípadne inak v súčasnom spisovnom jazyku únosné, ak už jazyk má zaužívané domáce pomenovanie pre danú skutočnosť (*smäd* – *žízeň*).

AUS DER PROBLEMATIK DER SEMANTIK UND DER WORTBILDUNG IM SLOWAKISCHEN MIT BEZIEHUNG AUF DAS TSCHECHISCHE. (HLAD – SMÄD, TSCH. HLAD – ŽÍZEŇ [HUNGER – DURST] UND IHRE DERIVATE)

Da die Benennungen *hlad* und *smäd* nicht nur ihre Grundbedeutungen haben, sondern auch als Benennungen für nahestehende Gefühle eine gemeinsame Bedeutung aufweisen, kommen sie oft in parallelen Wortverbindungen vor. Es gibt auch Wortverbindungen, in denen *hlad* und *smäd* in einer übertragenen Bedeutung auftreten und untereinander umtauschbar sind, z. B. *kultúrny hlad* = *kultúrny smäd* [= Sehnsucht nach der Kultur]. Dasselbe gilt auch von manchen Wortverbindungen mit den Derivaten von *hlad* und *smäd*, und zwar von Adjektiven und Adverbien, die auch mit ähnlichen Formanten abgeleitet werden, z. B. *hladný pohľad* = *smädny pohľad* [= begehrllicher Blick]. Im Tsechischen kommt ähnliche Situation nur in der Ebene der Semantik, nicht in der Ebene der Derivation vor. Doch bei der Derivation der Adjektive und besonders der Verben gehen die beiden Sprachen – auch was die Bedeutungen betrifft – voneinander. Da ähnliche Formen im Slowakischen und Tsechischen nicht dieselbe Bedeutungen aufweisen, werden sie manchmal missverstanden und so dringen einige Formen aus dem Tschechischen ins Slowakische ein, die überflüssig sind und das einheimische System der Wortbildung stören. Diese Fragen werden näher geklärt und es wird auch die Benützung der alten Auslehnung *žízeň* [Durst] in dem heutigen Slowakischen auf das richtige Mass geführt.

Ladislav Dvonč

## ODVODENÉ NÁZVY OSÔB ŽENSKÉHO RODU V SPISOVNEJ SLOVENČINE

Názvy osôb ženského rodu sú, ako uvádza J. Horecký,<sup>1</sup> dvojaké: jedny sú utvorené priamo ako pomenovanie osoby ženského rodu (napr. *čapta, frnda*), druhé sú len formálnym prevedením názvov osôb mužského rodu do ženského rodu (napr. *učiteľ* – *učiteľka, letec* – *letkyňa*). Podstatné mená ženského rodu patriace do druhej skupiny tvoria vždy dvojice s názvami osôb mužského rodu.

Presnejšie určenie, ktoré slová tvoria takéto dvojice, podáva F. Miko.<sup>2</sup> Na záver svojich úvah konštatuje, že s prenikaním žien do všetkých za-

<sup>1</sup> J. Horecký, *Slovotvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959, 100 n.

<sup>2</sup> F. Miko, *Rod, číslo a pád podstatných mien*, Bratislava 1962, 39.

mestnaní rapídne vznikajú komplementárne ženské názvy k jestvujúcim maskulínam, napr. *agronómka*, *dirigentka*, *dôstojníčka*, *holička*, *lekárka*, *majsterka*, *ministerka*, *murárka*, *predsedníčka*, *prirodovedkyňa*, *režisérka*, *traktoristka*, *vojačka*, *zootechnička*. Na toto upozornil už dávnejšie aj J. Horecký,<sup>3</sup> ktorý hovorí, že s pokrokom v industrializácii súvisí aj čoraz rozsiahlejšie začleňovanie ženských pracovných síl do výrobného procesu, a teda potreba tvoriť ženské mená zamestnania.

Pre typicky mužské povolania a činnosti — ako konštatuje F. Miko v cit. práci — máme iba pomenovania mužského rodu a pre typicky ženské povolania a činnosti sa používajú iba pomenovania ženského rodu. Možno však ukázať, že k niektorým pomenovaniám mužského rodu, ktoré podľa F. Miku označujú výlučne mužské povolania, sa dnes bežne používajú aj príslušné komplementárne ženské názvy.

F. Miko napr. uvádza na prvom mieste slovo *bača* ako príklad na pomenovanie výlučne mužského rodu. K slovu *bača* sa však novšie dotvorilo slovo *bačovka* na označenie ženy, ktorá vedie prácu na salaši, resp. slovo *bačovka* dostalo popri svojom pôvodnom význame „bačova žena“ druhý význam „žena, ktorá vedie prácu na salaši“.<sup>4</sup> Podobne sa používajú prechýlené ženské názvy aj k mužským pomenovaniám *generál* alebo *prezident*:

*Generálky*. Prvý raz v histórii USA udelil prezident Nixon dvom ženám generálsku hodnosť. Obe pôsobili až dosiaľ v hodnosti plukovníčok ženských útvarov pozemných vojsk (Pravda, 18. 5. 1970, str. 3). — Miss Manila chce byť *prezidentkou* (Expres 1, 1969, č. 11, str. 10). — Hoci pomenovanie „First Lady“ je honosné, jednako doteraz sa ani jednej žene nepodarilo vziať do Bieleho domu, aby bola opravdivá „First Lady“ — nie ako manželka prezidenta, ale ako *prezidentka* USA (Expres 1, 1969, č. 4, str. 6).

Ako ukazujú doklady na slovo *prezidentka*, v jazyku sa môže už bežne používať komplementárne prechýlené ženské pomenovanie aj vtedy, keď ešte v skutočnosti žena nejaké povolanie, zamestnanie a pod. ani nezastáva (zatiaľ nevieme o prípade, že by žena zastávala funkciu prezidenta). Zároveň možno ukázať, že napr. slovo *generálka* sa používa dnes nielen na označenie ženy s generálskou hodnosťou, ale aj v druhom význame ako označenie manželky generála:

*Generálka* zbožňovala svojho muža. Pravda, jej sa najviac páčilo to, že je generálom a ona po ňom — *generálkou* (F. M. Dostojevskij, Obec Stepančikovo, prel. R. Klačko, Bratislava 1940, 7).

<sup>3</sup> J. Horecký, *Ženské mená zamestnania*, Slovo a tvar 2, 1949, 73.

<sup>4</sup> Pozri G. Horák, *Bača — bačovka*, SR 26, 1961, 318–319.

V tomto druhom význame sa slovo *generálka* používa popri podobe *generálová*, zaznamenananej v Slovníku slovenského jazyka I, Bratislava 1959, 432.

Stále pribúdanie ženských názvov osôb, ktoré vznikli prechyľovaním od príslušných mužských pomenovaní, možno vidieť pri porovnávaní stavu v Slovníku slovenského jazyka (= SSJ) so stavom v bežnej jazykovej praxi. V SSJ sa zaznamenávajú jednotlivé ženské názvy osôb, pričom prechýlené ženské podstatné mená s príponami *-ka*, *-(k)ýňa*, *-ica* a *-aňa* sa hniezdajú (umiestňujú sa v hniezde toho slova, od ktorého sú odvodené).<sup>5</sup> Ale aj v SSJ chýbajú v niektorých prípadoch prechýlené ženské formy. Takáto podoba chýba tu — podobne ako u F. Miku — pri slove *generál*. Je síce pravda, že slovník uvádza slovo *generálka*, ale s inými významami (1. hovor. dôkladná, generálna oprava, 2. hovor. generálna mapa, 3. div. slang. hlavná skúška divadelnej hry, baletu, koncertu a pod. pred premiérou); významy, v ktorých ide o označenie ženy (1. žena s generálskou hodnosťou, 2. hovor. generálova manželka), tu nie sú. Rovnako SSJ neuvádza ani slovo *prezidentka* na označenie ženy ako voleného najvyššieho predstaviteľa republiky alebo v ďalších významoch, v ktorých sa používa slovo *prezident*.

Prechýlené ženské formy sa v slovníku nezaznamenávajú ani pri mnohých iných mužských názvoch osôb. Uvedieme konkrétne príklady na ich používanie v bežnej jazykovej praxi. Ide pritom o pomenovanie zo všetkých skupín rodových párov derivačne spätých pomenovaní, ako ich uvádza v cit. práci F. Miko. Jednotlivé doklady zoraďujeme tak, aby ženské názvy osôb, o ktoré tu ide, boli za sebou v abecednom poriadku:

Ešte som vám zabudla povedať, že som *analfabetka* (Domová pokladnica 1971, Bratislava 1970, 39). — Dolu na ceste ukazuje smer driečna dievčina — *červenoarmejka* (Pravda 1970). — Najmladšia *dirigentka* sveta (Expres 2, 1970, č. 31, str. 10). — Ibaže naša *diváčka* myslí na muža po svojom boku (Expres 1, 1969, č. 12, str. 16). — Niečo také môže spôsobiť *gavalierka*, dobrá teta (Expres 1, 1969, č. 12, str. 23) — Rozhovor s mŕtvou *krasnoarmejkou* (M. Lajčiak). — Robia to, samozrejme, skvele, a všetkým „*ľudožrútkam*“ sveta a dokonca aj takým múdrym ženám, ako ste vy, madam, neostáva nič iné ako platiť (Expres 2, 1970, č. 31, str. 5). — Neskôršie sa odtiaľ presťahoval do Bruselu, na dvor *miestodržiteľky* Márie Habsburskej (Príroda a spoločnosť 18, 1969, č. 20, str. 50). — Priviedol mladú *pózerku* (!) domov (Pravda na víkend 3, 1970, č. 31, str. 8). — Je prítomná aj *prefektka* (K. Schultz, Kameň a bolesť, prel. E. Zúbek, Bratislava 1962, 179). — S jeho pomocou si našla prácu ako *producentka* (Expres 2, 1970, č. 2, str. 9). — Rytier či *rytierka* (Expres 2, 1970, č. 26, str. 17). —

<sup>5</sup> Pozri Slovník slovenského jazyka I, Bratislava 1959, str. VIII.

Novgorodská vojvodkyňa jej poslala ako osobitný dar dve *trpasličky* (Expres 2, 1970, č. 31, str. 12). — Maova druhá žena, Ho Tzu-chen, *veteránka* dlhého pochodu a matka Maových detí, bola bez rozpakov poslaná do Ruska (Expres 2, 1970, č. 2, str. 9). — Vdova po Sunjatsenovi, pani Sum Čin-lin, dnes úradujúca *viceprezidentka* ľudovej Číny, žije v Pekingu (Lud 1970). — Aféra evanjelickej *vikárky* v NSR (Expres 3, 1971, č. 19, str. 8). — Už vtedy pociťoval súcit a ľútosť nad týmito *vyvrheľkami* spoločnosti (Expres 2, 1970, č. 42, str. 22). — Mladá herečka však nebola *zelenáčka* (tamže, č. 2, str. 9).

Prechýlené ženské podoby máme doložené aj v prípadoch, kde v SSS chýba dokonca zodpovedajúce základné mužské pomenovanie osoby, napr. *komplika* a *pivotka* k pomenovaniám *komplik* a *pivot*.<sup>6</sup>

Vpustil cez dvere domu obidve *komplicky* (Expres 1, 1969, č. 12, str. 9). — Keďže medzi nimi sú i dve *pivotky*, hru sme museli zmeniť (Večerník 1970).

Tvorenie ženských názvov osôb pomocou jednotlivých slovotvorných prípon je v spisovnej slovenčine také bežné, že sa v hovorovej reči niekedy pridáva analogická prípona aj k takému podstatnému menu, ktoré už samo osebe označuje osobu ženského rodu, napr. *misska*, *kurtizánka*:

Skoro v každom čísle sa stretávame s rôznymi „*misskami*“ (Život 20, 1970, č. 50, str. 2). — Rímske *kurtizánky* (Život 19, 1969, č. 27, str. 4).

Týmto tvorením sa uvedené slová priraďujú k iným podobným pomenovaniám s príponami ženského rodu, napr. *šička*, *rodička*, *upratovačka*. Prípona (v tomto prípade *-ka*) nemá tu rovnakú funkciu ako pri tvorení tých názvov osôb ženského rodu, kde ide o prevedenie mužského pomenovania do ženskej podoby. V tomto prípade prípona má funkciu výraznejšie začleniť zodpovedajúce slovo medzi ženské podstatné mená. Platí to najmä v prípade, keď ide o nesklonné ženské podstatné meno typu *miss*. J. Furdík<sup>7</sup> upozornil, že veľká väčšina slovotvorných prípon v slovenčine spĺňa dve funkcie: sú nositeľmi „slovotvornej informácie“ a spoluurčovateľmi gramatickej formy odvodeného slova. Podľa J. Furdíka jestvujú však prípady, keď sa z týchto dvoch funkcií realizuje iba jedna, a to gramatická funkcia. Napr. v podstatných menách *taxík* a *poník* prípona *-ík*, ktorá sa zreteľne vyčleňuje, nemá *slovotvornú funkciu*, ale *gramatickú* — je to prostriedok na začlenenie slov *taxi* a *pony* do pravidelného skloňovacieho systému slovenčiny. O podobnú funkciu ide aj pri použití prípony *-ka*

<sup>6</sup> Pozri v mojom príspevku *Pravopis a výslovnosť časti -man v slovách prevzatých z angličtiny*, Kultúra slova 2, 1968, 80.

<sup>7</sup> Pozri J. Furdík, *O slovotvorných príponách s gramatickou funkciou*, SR 32, 1967, 342–345.



v slove *misska*. Pri slove *kurtizánka* na rozdiel od podoby *misska* ide o zvýraznenie skutočnosti, že ide o pomenovanie osoby ženského rodu. Pravda, tieto podoby nie sú ešte celkom spisovné.

Ak hovoríme o tom, že v SSJ sa v niektorých prípadoch neuvádzajú k pomenovaniám osôb mužského rodu zodpovedajúce prechýlené ženské názvy, treba konštatovať, že ide o dva rozdielne prípady. V prvom z nich sa prechýlené ženské formy neuvádzajú preto, lebo v skutočnosti v čase vzniku, resp. vydania tohto slovníka takéto podoby sa ešte nepoužívali. Máme tu na mysli slová ako napr. *prezidentka*. Niektoré medzery vznikli nepochybne aj preto, lebo ženské formy neboli doložené v excerpčnom materiáli. Excerpcia, dokladový materiál, ktorý je vlastne podkladom slovníka, v nemalej miere vplýva na rozsah slovníka: čím úplnejší je excerpčný materiál, tým úplnejší a spoľahlivejší je slovník. Pravda, lexikograf nesmie byť úplne závislý od excerpcie, ale musí tvorivo zasahovať tam, kde treba materiál doplniť alebo opraviť.<sup>8</sup> Možno oprávnene predpokladať, že vo väčšine prípadov ani jazykové vedomie autorov slovníka nesignalizovalo potrebu uvádzať príslušnú prechýlenú ženskú formu, že autori slovníka nemali v tomto čase vedomie o reálnej existencii takýchto ženských foriem.

Dnes však takmer ku každému mužskému názvu osoby existuje komplementárny ženský názov. Existencia ženských názvov osôb, resp. rozsah používania týchto názvov je pekným príkladom na to, ako vznik a zánik slov súvisí so spoločenskými pomermi, s rozvojom spoločnosti,<sup>9</sup> a je teda príkladom na vzájomný vzťah medzi rozvojom jazyka a spoločnosti, na odraz spoločenských pomerov v jazyku.

V menšom počte prípadov možno o medzerách v Slovníku slovenského jazyka hovoriť v tom zmysle, že tu ide o isté nedopatrenia. V Slovníku sa pravidelne zaznamenávajú ženské formy k pomenovaniám obyvateľov krajov, napr. *Gemerčan* — *Gemerčanka* (SSJ I, 431), *Spišiak* — *Spišiačka* (SSJ IV, 163), *Šarišan* — *Šarišanka* (tamže, 394). Ženská forma sa neuvádza pri pomenovaní *Abovčan* (SSJ I, 4), ani v doplnkoch SSJ VI pri pomenovaní *Abaujčan*, hoci o reálnej existencii ženských foriem týchto mien už v minulosti nemožno pochybovať.

Mohlo by sa zdať, že pre pravidelnosť, s ktorou sa tvoria ženské názvy osôb, nie je nevyhnutné takéto názvy v slovníku vždy výslovne uvádzať,

<sup>8</sup> Pozri V. Budovičová, *Z teórie a praxe jednojazyčného slovníka*, SR 19, 1954, 67.

<sup>9</sup> V. Blanár, *Minister — ministerka*, Slovo a tvar 2, 1948, 52. Tu je tento vzťah zdôraznený práve v súvislosti s tvorením ženských foriem. Inak ide dnes už o „učebnicový“ poznatok.

že tu stačí základná mužská podoba. Potreba zaznamenávať ženské formy všade tam, kde existujú a v jazyku sa bežne používajú, vyplýva ponajprv z toho, o čom sme už hovorili, že totiž niektoré činnosti a povolania poznáme len ako mužské alebo len ako ženské, takže neuvedenie ženskej formy (podobne však aj mužskej) signalizuje práve príslušnosť substantíva do skupiny pomenovaní „len mužských“ alebo „len ženských“. Uvádzať ženské formy, pokiaľ existujú, je potrebné ďalej preto, lebo ženské názvy osôb sa tvoria viacerými príponami, pričom v jednotlivých prípadoch môže byť používateľ jazyka na pochybách, ktorou príponou má utvoriť ženský názov. Napr. v r. 1948 uvažoval V. Blanár v súvislosti s potrebou utvoriť v spisovnej slovenčine ženskú formu k podst. menu *minister*, ktorá z používaných podôb je najvhodnejšia, pretože v bežnej praxi bolo možné stretnúť sa s formou *ministerka* (najčastejšie), s podobou *ministryňa* (vplyvom češtiny) a konečne aj s neprechýlenou podobou *minister*.<sup>10</sup> V r. 1951 sa redakcia Slovenskej reči obrátila na čitateľov s otázkou, ako sa majú tvoriť k mužským podst. menám typu *filológ* (vtedy ešte *filolog*) ženské formy. Vtedy sa konštatovalo, že formy typu *filoločka*, utvorené podľa poučky Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1940, sú tvorené nesprávne a v živej reči sa neujali. Náležité by boli formy typu *filoložka*, resp. *filolôžka* (s alternáciou *g/ž*) a popri nich by prichádzali do úvahy formy typu *filologička*. Bola tu teda ešte neistota pri tvorení ženskej formy od mužských pomenovaní na *-lóg*. Nakoniec sa otázka riešila v prospech podoby, ktorá sa uvádzala až ako tretia, posledná možnosť, t. j. v prospech podoby s príponou *-ička*. Prechýlené ženské názvy osôb je potrebné uvádzať dôsledne pri všetkých mužských názvoch osôb aj preto, lebo v niektorých prípadoch sa dvojice názvov označujúcich mužské a ženské osoby vyjadrujú heteronymne, napr. heteronymné sú dvojice názvov označujúcich základné príbuzenské vzťahy, ako *otec* — *matka*, *ženích* — *nevesta*.<sup>11</sup>

Popri všeobecných podst. menách SSJ zaznamenáva aj niektoré typy vlastných mien. Tu popri drobných nedopatreniach pri pomenovaniach obyvateľov krajov, kde o podobe príslušnej prechýlenej ženskej formy niet sporu (*Abovčan* — *Abovčanka*, *Abaujčan* — *Abaujčanka*), zisťujeme medzery v uvádzaní ženských foriem pri názvoch príslušníkov známych historických kmeňov, národností, starovekých národov a skupín národov. Napr. v hesle *Flám* je aj ženská forma *Flámka*, ale už napr. pri názve *Filištíne* sa ženská forma neuvádza. Potrebu a používanie jednoslovných ženských názvov osôb možno veľmi dobre ukázať na príklade, ktorý sme

<sup>10</sup> V príspevku cit. v predchádzajúcej poznámke.

<sup>11</sup> Pozri F. Miko, c. d., 40.

si vypísali z románu M. Figuli *Babylon* (II. diel, Bratislava 1956, 2. vyd., str. 325):

Chcel ju mať práve takú pre zmenu po necudných *Chaldejkách*, na smrť odaných *Grékyniach*, prefíkaných *Feničankách*, opojných *Arabkách*, márnivých *Amonitkách*, vypočítavých *Egyptankách*, oslňujúcich *Rimankách*, lenivých *Líbyjkách*, mocných *Etiopkách*, krásnych *Indkách*, bojazlivých *Čiňankách*, rozvážnych *Krétkach*, pyšných *Médkach* a ženách z *Lýdie*. — Už som všetky mal, len *Židovky* nie, *ženy z Kypru* a teba.

Tento príklad je poučný jednak tým, že M. Figuli tu uvádza prechýlené formy k mužským pomenovaniám osôb, ktoré sa v SSJ neuvádzajú (*Chaldejka*, *Médka*), jednak tým, že niektoré podoby sa odlišujú od foriem, ktoré sú v tomto slovníku. (M. Figuli má podobu *Líbyjka*, naproti tomu VI. diel SSJ *Líbyjčanka*, u Figuli čítame podobu *Etiópka*, kým v SSJ je *Etiópčanka*, u Figuli *Krétk*, v SSJ *Kréťanka*). Niet sporu o tom, že v súčasnom spisovnom jazyku sú systémové podoby *Etiópčan* — *Etiópčanka*, *Líbyjčan* — *Líbyjčanka*, *Kréťan* — *Kréťanka*. Formy uvádzané M. Figuli možno hodnotiť aj štylisticky príznakové, ako archaizujúce prvky (čo zodpovedá povahe uvedeného diela).

SSJ uvádza pomenovania *Filištín*, *Filištínek*, *Gal*, *Germáni*, *Frýgovia*, *Frýg*, *Frýgijec*, ale ženské podoby nezaznamenáva. Môžeme ich však doložiť z tlačných jazykových prejavov:

Azda sme ti odohnali tú driečnu *Filištínku*? (M. Figuli, *Babylon* I, 2. vyd., 7). — Človek by ju mohol pokladať za *Germánku* alebo za *Galku* (H. Fast, *Spartakus*. prel. A. Bednár, Bratislava 1954, 163). — Iné, v česaní zručné *Frýgijky* držali v mäkkých a ako hady hebkých rukách hladké oceťové zrkadlá (H. Sienkiewicz, *Quo vadis*, prel. M. Stano, Bratislava 1966, 14). — Určila jej starú pestúnku, dve služobnice z Cypru vediace česať a dve *Germánky* kúpeľníčky (Sienkiewicz, tamže, 42).

Niekedy tu býva kolísanie medzi dvoma podobami. Popri podobe *Frýgijka*, používanej sústavne v preklade Sienkiewiczovho románu *Quo vadis*, nachádzame v inom preklade podobu *Frýgijčanka* (mužské pomenovanie *Frýgijčan*, od ktorého je utvorená forma *Frýgijčanka*, SSJ neuvádza):

Som *Frýgijčanka* (A. Bronnen, *Ezop*, prel. E. Mikula, Bratislava 1959, 151).

Niektoré pomenovania sa netvorí príponou *-ka*, ale príponou *-yňa*. Napr. k pomenovaniu *Grék* je ženská forma *Grékyňa*, podobne k pomenovaniu *Turek* je *Turkyňa*. SSJ neuvádza ženskú formu k názvu *Dák*, resp.

*Dákovia*. V tomto prípade je prechýlená podoba utvorená príponou *-yňa*. S touto podobou sme sa stretli v titulkoch filmu Trajánov stĺp. Podobne treba podľa našej mienky utvoriť ženskú formu k pomenovaniu *Trák*, pri ktorom sa v SSJ rovnako nezaznamenáva prechýlená forma.

SSJ možno doplniť o ženské formy aj v tých prípadoch, kde sa dokonca neuvádza ani mužské pomenovanie. Napr. chýbajú v ňom pomenovania *Hispanec*, *Iber*, resp. *Hispanci*, *Iberovia*. Máme doložené ženské formy *Hispanka*, *Iberka*:

Tri z nich boli *Hispanky* (H. Fast, *Spartakus*, 269). — Zriaďoval by som si légie nie z Iberov, lež z Iberiek (H. Sienkiewicz, *Quo vadis*, 14).

Nazdávame sa, že aj v takýchto prípadoch bude užitočné uvádzať v našich väčších slovníkoch ženské formy. Doklad s podobou *Frýgičanka* ukazuje, že budeme musieť venovať pozornosť aj otázke mužských pomenovaní príslušníkov starovekých národov a kmeňov, lebo popri prípone *-ec* sa tu novšie začína analogicky podľa stavu pri iných obyvateľských menách používať prípona *-čan* (*Frýgičan*).

Vráťme sa ešte k citovanému dokladu z M. Figuli, v ktorom sa vyskytuje viac prechýlených ženských foriem. Ani M. Figuli nepoužila vo všetkých prípadoch, v ktorých spomína príslušníčky starovekých národov alebo kmeňov, zodpovedajúce jednoslovné ženské názvy osôb. V uvedenej vete aj v ďalšom texte románu používa napr. sústavne vyjadrenie „ženy z Kypru“ alebo hovorí o „ženách z Lýdie“. V jazyku sú však potrebné aj v týchto a podobných prípadoch jednoslovné pomenovania, na čo výstižne poukázal Š. Koperdan.<sup>12</sup> Pripomína, že sa niekedy radí, aby sa upustilo od derivácie tam, kde sú veľké formálne ťažkosti. „S takou radou nemožno nekriticky súhlasiť“, píše Koperdan, „pretože práve v tejto derivácii slovenčina je neobyčajne pružná. Nepovažujeme za nutné používať perifrázy, ako ‚obyvatelia mesta Baku‘, ‚žena z Bordeaux‘, ap., keď je možné priame pomenovanie: *Bakučan*, *Bordeauxanka* ap. Nijaká perifráza nie je ekvivalentom priameho pomenovania, a nemožno ani pomýšľať na jej široké uplatňovanie. Okrem toho perifrázy vedú k znásilňovaniu štylizácie myšlienok, znižujú výraznosť vyjadrovania, často sú na úkor presnosti, jasnosti, umeleckosti.“ Túto konštatáciu možno aplikovať aj v našom prípade. Nemožno trvalo používať vyjadrenie typu *ženy z Kypru* alebo *ženy z Lýdie*. Pokiaľ používame podobu *Kyprus* (dnes *Cyprus*), možno analogicky podľa pomenovania *Cyperčan* utvoriť formu *Kyperčan* a ďalej podobu

<sup>12</sup> Pozri Š. Koperdan, *K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov*, Jazykovedné štúdie III. Spisovný jazyk, Bratislava 1958, 83–84.

*Kyperčanka*. Názov *Lýdia* SSJ nezaznamenáva, rovnako ani pomenovanie príslušníka tejto krajiny a či príslušníka jedného zo starovekých kmeňov. Ak vychádzame z pomenovania *Lýd* (obyčajne v množnom čísle *Lýdovia*), dostávame ženskú formu *Lýdka*.

Na isté nedostatky SSJ v tomto bode sme upozornili už v drobnom príspevku *Bask* — *Baskičanka*,<sup>13</sup> kde sme konštatovali, že slovník síce uvádza pomenovanie *Bask*, neuvádza však zodpovedajúcu ženskú formu (podľa nášho zistenia je to podoba *Baskičanka*). Upozornili sme tu zároveň, že ženská podoba sa v našich normatívnych príručkách neuvádza ani pri pomenovaní *Frýg*, resp. *Frýgijec*. Tu sme navrhovali používať podobu *Frýgijčanka* alebo *Frýgijka*. V konkrétnej praxi sa vyskytujú obidve podoby.

Celkove vývin v spisovnej slovenčine v oblasti ženských názvov osôb možno charakterizovať ako tendenciu dôsledne dobudovať repertoár týchto jazykových prostriedkov. To možno ukázať aj pri priezviskách. Podľa Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1940 (ako základnej a vtedy jedinej normatívnej príručky) sa od priezvisk mužského rodu, ktoré majú tvar prídavných mien, tvoria ženské priezviská tak ako ženský rod od ostatných prídavných mien, napr. *Jesenský* — *Jesenská*. Od iných mužských priezvisk sa tvoria ženské priezviská s príponou *-ová*, napr. *Černák* — *Černáková*, takže aj tu sa používa osobitná forma, ak ide o označenie ženy. Ale od polatinčených alebo cudzích priezvisk zakončených v mužskom rode na *-y*, *-i* podľa týchto Pravidiel netvoríme ženský rod príponou *-ová*; okrem toho od cudzích mužských priezvisk zakončených na samohlásky „obyčajne“ netvoríme ženské priezviská príponou *-ová*. Ale Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1953 uvádzajú už ženské formy s príponou *-ová* aj pri takýchto priezviskách.

Tento stav v spisovnej slovenčine, totiž existencia osobitných ženských foriem pri všetkých mužských priezviskách, zodpovedá pritom stavu v ľudovej reči a v nárečiach. V Pravidlách z r. 1940 sa hovorilo, že v neúradných textoch a v živej reči možno používať ľudové tvary, napr. *Škultétyčka* alebo *Škultétka*, pričom Pravidlá zároveň pripomínali, že do kultivovanej reči takéto tvary nepatria. Nebolo však správne dôsledne odtrhávať stav v ľudovej reči a stav v kultivovanej reči, resp. v spisovnom jazyku v tom zmysle, že sa dôsledne odmietali pri polatinčených priezviskách na *-y*, *-i* a pri iných cudzích priezviskách zakončených na samohlásky osobitné ženské formy s príponou *-ová*. Dnes v obidvoch formách národného jazyka, v spisovnom jazyku aj v nárečiach, sa na označenie žien používajú osobitné podoby priezvisk, pričom, pravda, každá z týchto

<sup>13</sup> L. Dvonč, *Bask* — *Baskičanka*, SR 34, 1969, 63–64.

podôb národného jazyka má svoje osobitné formálne prostriedky, ba dokonca aj jednotlivé nárečia sa navzájom líšia, ako ukazuje napr. porovnanie stavu v oravských nárečiach a v okrajovom východoslovenskom nárečí v obci Dlhá Lúka v Bardejovskom okrese.<sup>14</sup> Tézu, že v obidvoch formách národného jazyka pôsobia tie isté vývinové zákonitosti, ako to na analýze rodu pomnožných miestnych mien v slovenských nárečiach a v spisovnom jazyku ukázal E. Pauliny,<sup>15</sup> možno doložiť aj stavom pri tvorení ženských názvov osôb, či už ide o stav pri všeobecných podstatných menách alebo pri vlastných menách.

Stav v slovenčine sa však do istej miery odlišuje od stavu v iných slovanských jazykoch. Tak napr. v poľštine sa v mnohých prípadoch osobitné ženské formy nepoužívajú. V oblasti všeobecných podstatných mien sú tam veľmi produktívne podst. mená s príponou *-owiec*, ku ktorým sa zodpovedajúca ženská forma na *-ka* na rovnakej štylistickej úrovni nemôže používať, a tak sa na označenie žien používajú mužské formy. S podobnou tendenciou, t. j. používaním mužskej formy aj na označenie ženy sa v poľštine stretávame aj pri priezviskách, a to aj pri priezviskách, pri ktorých nemožno hovoriť o nejakej formálnej prekážke pri tvorení komplementárnej ženskej formy, napr. *Werner*.<sup>16</sup> Podobne aj v ruštine sa často používajú mužské priezviská aj na označenie žien, napr. *Marietta Šagiňan*. Známe sú prípady, že sa označenie ženy omylom pokladá za pomenovanie muža vtedy, keď sa rodné mená zapisujú len začiatočnými písmenami.

Isté zaujímavé rozdiely pozorujeme aj pri porovnávaní stavu v slovenčine a v češtine. Kým v slovenčine sa napr. k mužským podstatným menám na *-lóg* tvoria ženské názvy s príponou *-ička* (*filológ* — *filologička*, *biológ* — *biologička*), v češtine sa ženské formy tvoria príponou *-ka*, pričom koncové *g* alternuje so spoluhláskou *ž* (*biológ* — *bioložka*).<sup>17</sup> Rozdiel sa takto prejavuje nielen vo využívaní jednotlivých slovotvorných prípon, ale aj vo využívaní alternácií, čiže ide o rozdiel vo viacerých rovinách jazykového systému.

<sup>14</sup> Pozri A. Habovštiak, *Oravské nárečia*, Bratislava 1965, 147. — F. Buffa, *K charakteristike osobných mien v severošarišskej obci Dlhá Lúka*, *Onomastika* 7, 1961, 308 n.

<sup>15</sup> E. Pauliny. *Rod pomnožných miestnych mien v spisovnej slovenčine*, *Studie a práce lingvistické I* (Havránkov zborník), Praha 1954, 154 n., najmä str. 161.

<sup>16</sup> Pozri D. Buttler — H. Kurkowska — H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*, Warszawa 1971, 107 n. (aj v názve tejto knihy sú mená autoriek — okrem H. Kurkowskej — uvedené v mužskej forme).

<sup>17</sup> Najnovšie spracovanie prechýlených mien v češtine (*Jména přechýlená*) je od Z. Hruškovej v kolektívnom diele *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*, Praha 1967, 536–551.

Anton Habovštiak

## Oselník A JEHO NÁZVY V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí ukazuje na bohato rozvinutú terminológiu zo všetkých oblastí spoločenského života. Bohatá je aj ľudová terminológia z poľnohospodárskej oblasti. Pre terminológiu z tohto vecného okruhu je charakteristické, že rad slov je na celom území Slovenska jednotný. Sú to napr. a) názvy nástrojov v poľnohospodárstve (*pluh, hrabľe, kosa, vidly, kôš*); b) názvy domácich zvierat (*teľa, krava, vól, kôň, jahňa, baran, ovca*); c) pomenovania činností, ktoré súviseli s poľnohospodárstvom (*orať, brániť, siať, kosiť, hrabať, mlátiť, viať* ap.).

Jednotnosť poľnohospodárskej terminológie sa v mnohých prípadoch prejavuje veľmi zreteľne. Tieto z geografického hľadiska nediferencované slová patria zvyčajne do starej vrstvy a sú často známe aj v ostatných slovanských jazykoch.

Tak ako pri názvoch v iných významových okruhoch, aj v poľnohospodárskej terminológii sa však vyskytujú i pomenovania viac alebo menej odchodné. Tak je najmä v názvoch vecí, ktoré sa v priebehu stáročí menili z tvarového alebo vecného hľadiska. Napr. je známe, že oselník sa zhotovoval z rohu, dreva, plechu ap. S touto vonkajšou zmenou súviseli aj lexikálne zmeny.

*Oselník*, t. j. nádoba na nosenie osly pri kosení je jedným z predmetov, pre ktorý máme v slovenských nárečiach niekoľko názvov. Je zaujímavé, že kým *osla* (= kamenný brúsok na ostrenie kosa alebo kosáka) má na Slovensku jednotný názov (okrem Záhoria, kde je *kamének*), názvy pre oselník sú už rozmanité. Vzhľadom na to, že sú to slová dôležité nielen zo slovenského, ale aj slavistického hľadiska, chceme im venovať pozornosť.

Na pomenovanie oselníka používajú sa v slovenských nárečiach tieto názvy:<sup>1</sup>

1. *oselník, oselník, oselník, oseuňík, oselníčka* vo väčšine stredoslovenských a v časti východoslovenských nárečí. Na strednom Slovensku v Turci, Orave, Liptove, v Tekove, v záp. polovici Hontu a vo vých. polovici Gemera je zvyčajne podoba *oselník*. Vo východoslovenských nárečiach je známy *oseľník* takmer v celom Zemplíne a Abovskej stolici i v časti Šariša v oblasti Slánskeho pohoria v bezprostrednom susedstve so Zemplínom. Ostatné podoby sú ešte

<sup>1</sup> Materiál zo slovenských nárečí, ktorý sme použili v tomto príspevku, sme získali na základe výskumu podľa *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II: Lexikálna časť*, pripravil A. Habovštiak; *Slovotvorná časť*, pripravil F. Buffa, Bratislava 1964 (cyklostyl).

zriedkavejšie. Znenie *oselník* je v obciach, kde niet mäkkých spoluhlások, a *oseňník* v Zázrivej a na kopaniciach, ktoré patria k tejto obci;

2. *krh/ch, křžik, křžek, gržik* v západoslovenských nárečiach. Podoba *krch* je najmä v porieči Váhu na okolí Hlohovca, Piešťan, N. Mesta nad Váhom a Trenčína. Častejšie však ako základná podoba *krch* sú rozšírené odvodeniny *křžik, křžek*, a to najmä v okolí Senice, Trnavy, Galanty, Topoľčian a Bánoviec n. Bebravou. Podoba *gržik* sa vyskytuje iba sporadicky na okolí Topoľčian. Je tu hláskoslovná zmena ako v prípadoch typu *krk* > *grk*;

3. *tuľajka, tuľejka* na súvislej oblasti vých. Slovenska, a to vo väčšine spišských a šarišských nárečí;

4. *křb, křb, křbik, křbek* v najjužnejšej časti západoslovenských nárečí. Najrozšírenejšia je podoba *křb, křb*, a to na okolí Malaciek a Modry. Podoby *křbek, křbik* iba sporadicky v obciach na východ od Bratislavy;

5. *šúb, šúbik* v trenčianskych nárečiach na okolí Ilavy a Púchova;

6. *roh* v hontianskych a novohradských nárečiach v obciach na okolí Modrého Kameňa a v údolí Krupinice na juh od Krupiny;

7. *čachor, šachor* v ipelskom nárečí v Novohrade a v sušianskom, rimavskom a blžskom nárečí v Gemeri;

8. *ostrák* v hornotrenčianskych nárečiach na sever od Bytče a na okolí Žiliny, najmä však v kysuckých nárečiach; na okolí Čadce v podobe *ostrok*;

9. *kotlbaj, kotrbaj* v niekoľkých obciach na okolí Bánoviec nad Bebravou;

10. *korčah, osihotene* aj *kurčak*, v užských nárečiach;

11. *kožilka, koživka, kužila* v obciach na rozhraní medzi slovenskými a ukrajinskými nárečiami, najmä na okolí Stropkova a Medzilaboriec;

12. okrem toho máme v nárečovom materiáli na označenie oselníka ešte aj názvy *pošva* (najmä v okolí Dunajskej Stredy v obciach s presídleným obyvateľstvom) a *tokmáň* (v obciach na juhovýchod od Nitry).

Podaktoré zo slov rozšírených v slovenských nárečiach sme zistili aj v staršej literatúre.

Názov *oselník* uvádza vo svojom Slovári A. Bernolák ako samostatné heslo.<sup>2</sup> Vo význame „oselník“ nachodíme však v tomto slovníku aj názov *krbík*. t. j. podobu rozšírenú v obciach medzi Malackami, Trnavou a Bratislavou. Slovo *krbík* A. Bernolák vysvetľuje synonymami *kotrhel, oselník, oslica, drevená pošva na oslu*.<sup>3</sup>

Slovo *krbík* (v podobe *krbjk* i *krbek*) sa uvádza aj v Jungmannovom slovníku a označuje sa ním „wydlabaný špalek, v gakémž sekáči brousky nosj“, t. j. oselník.<sup>4</sup>

Podobu *kržek* vo význame „oselník“ sme našli v slovníku J. Palkoviča, ktorý ako synonymum tohto slova uvádza názov *čachor*.<sup>5</sup> Tú istú podobu,

<sup>2</sup> A. Bernolák, *Slovár Slovenskí Česko-Latinsko-Nemecko-Uherskí* III, Budín 1825–1827, 1085.

<sup>3</sup> A. Bernolák, c. d., II, 1075.

<sup>4</sup> J. Jungmann, *Slovník česko-německý* II (K-O), Praha 1836, 176.

<sup>5</sup> J. Palkovič, *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch* I, Praha 1820, 213.



t. j. *kržek* (taulec, das Schlotterfass des Mähers) prevzal z Palkoviča aj J. Jungmann.<sup>6</sup>

Slovo *čachor* okrem Palkoviča zaznamenal aj F. Š. Kott, ktorý ho vysvetľuje ako „nádobku, v nejž kosec má vodu a osličku k brúseniu kosy potrebnú“. <sup>7</sup> V Palkovičovom slovníku sa slovo *čachor* vysvetľuje, že je to „roh, do ktorého vkladá kosec oslu“. <sup>8</sup> V tomto slovníku nachádzame aj slovo *korčák* ako pomenovanie nádoby na čerpanie vody, teda krčaha. <sup>9</sup>

Kálalov slovník pri hesle *osla* uvádza podobu *oselník* (-l-) a vysvetľuje ho synonymami *krch*, *čachor*, t. j. názvami známymi v slovenských nárečiach. <sup>10</sup>

Názvy na pomenovanie oselníka rozšírené na území Slovenska poukazujú na domáci, resp. slovanský pôvod, hoci ich etymológia nie je vždy dosť preukazná. O domácom pôvode azda najvýraznejšie svedčia slovo-  
tvorné postupy, charakteristické pre slovenčinu.

Názov *oselník* je odvodený príponou *-ník* od slova *osla* (porov. stsl. *os(b)la*, poľ. *osła*, sln. *osla*, dl. *woslica*, ukr. podnikarp. *osla*, r. *oselok*, nár. aj *osla* [= zákal v chlebe]). V iných jazykoch sme tento názov nezistili. Podľa V. Machka názov *oselník* súvisí s \**os-* ako v slovách *ostrý*, *osť*, *osina*. Prípona *-la* je ako v slove *metla*. <sup>11</sup>

Slovo *krh* a deminutívne tvary *křžek*, *křžik* súvisia etymologicky so slovami ako *krhla*, *krhlica*, na Morave *krehla* (= džbán). Porov. aj sch. *krğa* (= črpák z dyne). <sup>12</sup>

Názov *tuľajka*, *tulejka* je odvodený od psl. *tulъ*, poľ. *tuł*, ukr., sln. *tul*. Tvary s príponou *-ajka/-ejka* sú známe v západnej slovančine (porov. č. *tulejka*, vč. *tulej*, *tulaj(ka)*, mor. *tuľaj(k)a*, poľ. *tuľejka*). <sup>13</sup>

Názov *krb* a odvodeniny *křbik*, *křbek* súvisia so slovami *krbec*, *krbka*, mcr. sl. *krbaň*, *krbaňa* (= hlinená nádoba na vodu s úzkym hrdlom), *krbáč* (= poškodený hrniec alebo džbán). <sup>14</sup>

Podoby *šúb*, *šúbik* sú síce z etymologického hľadiska dosť nejasné, ale niet preukazných dokladov na to, aby sme ich nemohli pokladať za slová domáceho pôvodu.

<sup>6</sup> J. Jungmann, c. d., 213.

<sup>7</sup> F. Š. Kott, *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-frazeologický*, Praha 1887, 48.

<sup>8</sup> J. Palkovič, c. d., 691.

<sup>9</sup> J. Palkovič, c. d., 605.

<sup>10</sup> K. Kálal a M. Kálal, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, B. Bystrica 1923, 431.

<sup>11</sup> V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2. vyd., Praha 1968, 419. Skratky pre slovanské jazyky používame podľa tohto slovníka.

<sup>12</sup> V. Machek, c. d., 292–293.

<sup>13</sup> V. Machek, c. d., 648.

<sup>14</sup> V. Machek, c. d., 291.

Názov *roh* (psl. *rogъ*, č. *roh*, luž. *róh*, poľ. *róg*, r. *rog*, br. *roh*, ukr. *rih*, sln. *róg*, sch. *róg*, mk. *rog*)<sup>15</sup> je známy v spisovnej slovenčine vo viacerých významoch, na označenie oselníka sa však nepoužíva. Tento význam, známy v nárečiach, súvisí s tým, že ako nádoba na oslu sa používal aj osobitne upravený kravský alebo volský roh.

Slovo *čachor* je z etymologického hľadiska dosť nejasné. Prípona *-or* však svedčí o tom, že to môže byť slovo domáceho pôvodu. Podoba *šachor* je zo staršieho *čachor* a nesúvisí so slovom *šachor* (botanický názov, lat. *Cyperus*). Ide tu o zmenu *č > š* charakteristickú pre časť gemerských nárečí. Názov *čachor* možno azda spájať so srbochorvátskym slovom *ča(h)pura*, ktoré je známe vo význame kapsula (= kapsička).<sup>16</sup>

Názov *ostrák* je odvodený príponou *-ák* od príd. mena *ostrý*.<sup>17</sup> Podoba *ostrok* známa na okolí Čadce je z goralských nárečí.

Podoby *kotlbaj*, *kotrba* azda môžu súvisieť so slovami ako *kotrbanec*, *kotrmelec*, *kotrbáľ sa*, morav. *kotrbelec* i *kobrtelec*, laš. han. *koprdelec*. V. Machek spája tieto podoby so slovesom *toboliti se* a od toho *kotobolъ*, lit. *tabalai* (vo význame kolísať, otriasať).<sup>18</sup> Zo sémantického hľadiska oselník označuje predmet, pre ktorý je charakteristické kolísanie, natriasanie, hrkotanie.

Názov *korčák* v užských nárečiach na okolí Michaloviec a Sobraniec súvisí s psl. *korъъ*, stč. *kořec*, slov. *korec*, poľ. *korzec*, r. *koréc*.<sup>19</sup> A. Brückner predpokladá tento etymologický základ aj v slovách *korčák* a *korec* a aj príbuznosť so slovom *krčah*, rus. *korczaga*, ukr. *korčága*.<sup>20</sup>

Výrazy *kožilka*, *koživka*, *kuržglka* sú osihotené názvy na rozhraní slovensko-poľsko-ukrajinských nárečí.

Názvy pre oselník zasluhujú si pozornosť aj vo vzťahu k spisovnému jazyku, a to preto, že nepatria všetky do okruhu slovnej zásoby spisovnej slovenčiny.

Z viacerých názvov tohto predmetu známych v nárečiach i v staršej literatúre prenikol do spisovného jazyka iba jeden, a to *oselník*.<sup>21</sup> Doklady

<sup>15</sup> Základní všeslovanská slovní zásoba, Brno 1964 (cyklostyl), 365.

<sup>16</sup> Slovo *ča(h)ra* (vo význame kapsička) i v podobe *čahurica* je rozšírené na východnej oblasti srbochorvátskych nárečí. D. Daničić spájal toto slovo aj so slovami *čaša*, *čaška*. V tom prípade *čahura* súvisí s ide. *\*qis > \*č<sub>h</sub>-* (*Etimologički rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Záhreb 1971, 288. Do tlače pripravil V. Putanec).

<sup>17</sup> Cit. Základní všeslovanská slovní zásoba, 292.

<sup>18</sup> V. Machek, c. d., 283.

<sup>19</sup> V. Machek, c. d., 277.

<sup>20</sup> A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Varšava 1970, 256.

<sup>21</sup> Porov. *Slovník slovenského jazyka* I, Bratislava 1959, 765; III, 1963, 755; IV, 1964, 609.

na jeho využitie v literatúre nachodíme aj v tvorbe našich spisovateľov. Na ilustráciu uvedieme aspoň tieto príklady:

Kosci mali kosy na pleciah, na kosisku kapsičku, v nej kolík, nákovka, babka, kľúčik, na bedrách zakvačený *oselník* (D. Chrobák).

Tak sa spojili dve radosti v jednu a kráčali sme uspokojené za otcom, ktorý mal na remeni nohavíc zavesený *oselník* s oskou a vozil sa mu po bedre (M. Figuli).

Do *oselníka* k osličke trochu vody, kosu na plece... a už je kosec vystrojený (F. Kráľ).

Kosa je už zatupená, siahol k pásu, tam na remeni zavesený *oselník* (M. Ku-kučín).

Jak by ho hnal, hybaj! dolu za hrmotom *oselníka* (Hviezdoslav).

Mišo, keď mal kosu vyklepanú, zasunul *oselník* s osličkou za opasok, vošiel do izby a poukladal zo stolá všetko. (J. Skalka)

Doklady z literatúry na iné názvy *oselníka* sú veľmi zriedkavé.<sup>22</sup>

Pri preniknutí slova *oselník* do spisovného jazyka zavážil najmä zeme-pisný zreteľ, t. j. výskyt slova *oselník* vo väčšine stredoslovenských nárečí (okrem časti Novohradu a Gemera) a na značnej oblasti východného Slo-venska (Abov, Zemplín a východná časť Šariša).

Ostatné nárečové názvy pre *oselník*, ako *tulejka*, *roh*, sa nedostali do spisovného jazyka vo význame „oselník“, ale používajú sa v spisovnej slovenčine v iných významoch.<sup>23</sup>

Slová *čachor*, *krb*, *krh* (*křžík*, *křžek*, *šub*, *šúbik*), *ostrák*, *kotrbať*, *kotlbať*, *kužilka* do spisovnej slovenčiny neprenikli. Sú to nespisovné výrazy roz-šírené iba v nárečiach.

<sup>22</sup> Zistili sme iba doklady na slová *čachor* a *křžík* v týchto prípadoch:

Pýtal si od nej vody do *čachora* (Timrava, Novohradská dedina, 1937); Jano na-močil si oslu do *křžíka* a začal brúsiť kosu (tlač).

<sup>23</sup> V spisovnom jazyku sa používa slovo *tulačka* na označenie puzdra, rúrky, ob-jímky, do ktorej sa vkladá násada nejakého nástroja, napr. lopaty, sekery, kopyje, oštep. Slovo *roh* je v spisovnej slovenčine známe vo viacerých významoch, ale na označenie *oselníka* do nej nepreniklo.

## SPRÁVY A POSUDKY

---

### Slovakistika v Poľsku

#### *Staršie obdobie*

O slovakistike v Poľsku možno hovoriť od začiatku 18. stor., keď sa pomenovaním Slovákov prestal označovať Slovan vo všeobecnosti a keď sa začala vydeľovať etnická skupina obývajúca územie vtedajšieho horného Uhorska. S. Linde na začiatku 19. storočia už pokladal slovenčinu za osobitný jazyk na tej istej rovine, ako je čeština a poľština. V prvej fáze sa poľskí učitelia zaujímal o Slovensko predovšetkým z hľadiska geologického, geografického alebo etnografického: z tohto hľadiska robili výskumy S. Staszic, L. Zejszner, Z. Dołęga-Chodakowski a O. Kolberg. O literatúru, najmä však o ľudové piesne sa začali zaujímať K. Brodziński (značný počet ich aj preložil), podobne ako L. Siemeński a R. Zmorski. Mickiewicz a veľa poľských spisovateľov očaril J. Kollár. A. Bielowski ho kládol vyššie ako Petrarca. Historikov a filológov fascinoval iný Slovak, P. J. Šafárik. Niektorí poľskí spisovatelia, predovšetkým T. T. Jeż, A. Gruszecki a K. Przerwa Tetmajer v čase svojich potuliek po Slovensku zbierali a publikovali materiál, v ktorom sa prejavuje ich znalosť národnej a spoločenskej problematiky Slovákov. Najkrajšie pasusy literárnej tvorby K. Przerwu Tetmajera boli inšpirované poľským a slovenským vrchárskym folklórom. Kladné prvky získavali prevahu, ale nemožno zabúdať, že na utváranie vzťahu Poliakov k Slovákom vplývalo veľa faktorov. Nemalú úlohu zohrali tu aj tradičné väzby poľsko-maďarských sympatií, vyplývajúce zo skutočnosti, že v Poľsku, najmä po jeho rozdelení, začali sa za každú cenu hľadať nezávislí partneri, zaujatí proti nepriateľom Poľska. To veľmi vplývalo na nekritické hodnotenie Maďarov a prekážalo prenikať do vnútorných pomerov v Uhorsku. Takisto šľachtické tradície, stále živé v poľskom inteligentskom prostredí, nežičili záujmom o utláčaný národ bojujúci o existenciu a udržiavajú na dedinskej úrovni.

Medzi poľskými učencami boli aj stúpenci tézy o jednotnom jazyku i jednotnej kultúre Čechov a Slovákov, pričom Slovákom pripisovali podradné postavenie. V sedemdesiatych rokoch 19. stor. zaujal také stanovisko A. H. Kirkor, ale aj neskôr sa opakovali podobné hlasy. Tento postoj sa však nestal v poľskom vedeckom svete všeobecne uznávaným. Približne v tom istom čase vyšla prvá závažnejšia práca o Slovensku z pera A. Gillera, ktorý populárnou formou oboznamoval široké kruhy čitateľov s najzákladnejšími otázkami politickej i kultúrnej existencie slovenského národa. Podobnú úlohu plnila aj publikácia H. Müldnera. Koncom 19. stor. bolo uverejnených v časopisoch veľa článkov, ktorých autori mali veľmi rozmanité záujmy. O Slovákoch vtedy písal J. Grzegorzewski, K. Ostaszewski-Barański, W. Czajewski, G. Smólski, W. Szukiewicz, A. Rehman, W. Niedźwiecki, St. Smolka, B. Grabowski, A. Sygietyński, H. Ułaszyn, J. Baudouin de Courtenay.

Významným strediskom záujmov o Slovensko bolo Tešínske Sliezsko. Účinkovali tu J. Stalmach, F. Michejda a J. a A. Wantułowci.

V tom čase sa objavili v poľštine aj prvé knižné preklady zo slovenčiny. B. Grabowski preložil Kalinčiakovu Reštavráciu (1874) a R. Zawiliński Kukučínove novely (1899). Augustové slávnosti v Martine priťahovali veľa poľských vedcov. Stretnutia umožňovali aj medzinárodné novinárske zjazdy. V dôsledku čoraz častejších stykov veľa pozornosti venovali Slovákovi slavistické časopisy Świat Słowiański a potom Ruch Słowiański.

Na vysokú úroveň dovedol poľskú slovakistiku až R. Zawiliński, zaujímajúci sa popri polonistike aj o etnografiu a kultúru Slovákov, s ktorou sa zoznámil za častých vedeckých ciest po Slovensku i v dôsledku priateľstva a stykov s poprednými slovenskými intelektuálmi (napr. s Hviezdoslavom). Jeho mnohostranná monografia *Slowacy, ich, życie i literatura*, vydaná r. 1899, je podobne ako skoršie práce iných autorov napísaná živo, so zameraním na široké kruhy čitateľov. V kapitolách venovaných národným i spoločenským otázkam, jazyku i literatúre, prejavuje sa nielen dôkladná príprava, ale aj individuálny postoj bádateľa. Samej literatúre venoval okolo sto strán, podávajúc poľskému čitateľovi najobširnejší výklad o slovenskej literatúre, solídnejší než niektoré neskoršie poľské práce. Je to práca tým cennejšia, že vyšla temer súčasne s prvými slovenskými prácami tohto druhu a ako prvá monografia v zahraničí. O niekoľko rokov neskôr S. Grabski doplnil obraz o Slovensku dôkladným rozborom hospodárskej situácie, spojeným s výkladmi o spoločensko-politických mechanizmoch. Grabski — podobne ako väčšina Poliakov oboznámených s pomermi na Slovensku — zaujal kritický postoj k rusofilskému martinskému stredisku a súčasne zdôraznil pozitívnu úlohu slovenských hlasistov. No nie iba on obrátil pozornosť na túto skupinu slovenskej inteligencie. Je príznačné, že R. Zawiliński, ktorý dlhé roky udržiaval styky s martinskými činiteľmi, vlastný preklad noviel M. Kukučina vydal s úvodom V. Šrobára. Veľa žičlivej pozornosti venoval hlasistom aj Świat Słowiański.

Po 1. svetovej vojne sa pre pohraničné spory slovensko-poľské kultúrne vzťahy zhoršili. J. Baudouin de Courtenay, ktorý v posledných rokoch 19. stor. opierajúc sa o fakty, kriticky opísal dôsledky maďarizačného útlaku na Slovensku, r. 1924 s celou svojou vedeckou aj osobnou autoritou sa verejne vyjadril vo vtedajšom aktuálnom česko-slovenskom spore. Postavil sa na kritické stanovisko voči Čechom a čechoslovakizmu. Hoci väčšina poľských vedcov zaujala vedecké a objektívne stanovisko, predsa ostali v Poľsku aj isté stopy čechoslovakizmu, napr. v prácach A. Brücknera a J. Magiera.

V tridsiatych rokoch, nezávisle od Beckovskej proslovenskej a antičeskej politiky, rozširovala sa oblasť vedeckej spolupráce. W. Semkowicz vystúpil s programom formulovaným v štúdiu *O polsko-slowackich terenach współpracy*. V oblasti literárnej vedy i jazykovedy najväčší prínos znamenal W. Bobek, docent Jagiellonskej univerzity a dlhoročný lektor poľštiny na bratislavskej univerzite. Spracoval prvé dejiny slovenského jazyka i dejiny slovenskej literatúry a kultúry, vydal i cenné štúdie o periodizácii slovenskej literatúry, ktoré dnes tvoria základnú prácu v tejto oblasti. Po T. St. Grabowskom a B. Grabowskom až W. Bobek začal sústavne skúmať literárne slovensko-poľské vzťahy, knižne vydal prácu o ohlasoch A. Mickiewicza na Slovensku. Ako autor znamenitého spracovania dejín slovenskej literatúry zúčastnil sa na pripravách monografie *Slowacy i Slowacy* (1937). Okrem Bobka sa v medzivojnovom období

zaujímalí o slovenskú problematiku A. Brückner, H. Batowski, T. Lehr-Splawiński, K. Nitsch, J. Gołębek, J. Zborowski i J. Magiera. Rozbiehajúce sa vedecké i prekladateľské práce, vydávané už nielen v časopisoch, ale aj v novozaloženej *Biblioteke Slowackej*, boli prerušené vývinovými udalosťami r. 1939.

D. Abrahamowiczowa

#### *Výhľady slovistiky v Poľsku*

Poľská slovastika, pred vojnou najlepšie spracovaná oblasť slavistiky, po roku 1945 dlho zaostávala v tieni bohemistiky, prípadne slavistiky vôbec. Až tak, že sa hádam ani nedá hovoriť o samostatnej slovastike. Bolo to zaiste dôsledkom tragickej smrti W. Bobka, ako aj odchodu starších slovastikov. Jazykovedci, publicisti, prekladatelia atď. zaoberajúci sa českou slovesnosťou a českým jazykom iba občas „odskočili“ aj k slovenským veciam. Netreba sa potom čudovať, že za posledných dvadsaťpäť rokov (hoci teoreticky boli všetky predpoklady a podmienky) nevzniklo v Poľsku syntetické dielo, akým bola na sklonku tridsiatych rokov dvojdielna publikácia *Slowacja i Slowacy*, ale ani monografia o niektorom slovenskom spisovateľovi, ba ani príručka jazyka alebo väčší slovník. Na pohľad by sme azda mohli byť spokojní s prekladateľskou činnosťou: v spomínanom období vyšlo vyše tridsať titulov. Ak však vezmeme do úvahy, že z českej literatúry majú Poliaci vyše tristo prekladov, musíme si dojem opraviť.

Tažko vyriešiť definitívny súd, prečo nie je stav poľskej slovistiky lepší, taký, aby sme s ním mohli byť spokojnejší. Jedna z príčin bude azda v tom, že v poslednom tridsaťročí nebolo v Poľsku pracoviska, ktoré by koncentrovalo a riadilo slovastickú činnosť. Jagiellonská univerzita v Krakove síce bola po celý čas jedinou inštitúciou, kde sa vyučoval slovenský jazyk a literatúra, išlo však iba o dvojsemestrový lektorát v rámci bohemistiky alebo slavistiky. Vo Varšave, ani v inom poľskom meste nebolo ani to. Zrejme sme urobili chybu aj my Slováci, že sme sa nejako osobitne neusilovali podporiť poľskú slovastiku.

V nijakom prípade by som nechcel znevažovať ani bagatelizovať výsledky poľskej slovistiky. Všetci sa urobilo: v časopisoch *Pamiętnik słowiański*, *Slavia Occidentalis*, *Rocznik Komisji Historycznoliterackiej* a i. vychádzali štúdie a články so slovenskou problematikou jazykovou i literárnou (T. Lehr-Splawiński, T. St. Grabowski, Z. Sobierajski, M. Karaś, F. Sławski, A. Zaręba, J. Magnuszewski, J. Śliziński, Zd. Hierowski, M. Bobrownicka, D. Abrahamowiczowa, Zd. Niedziela, J. Kolbuszewski, J. Russocka, R. Bogacki a i.). Už roku 1956 vyšla kniha J. Magnuszewského *Mickiewicz u Slovákov*. Zd. Hierowski vydal r. 1966 publikáciu *Česká a slovenská literatúra v ľudovom Poľsku 1945–1964*. Poľskí čitatelia sa zoznámili s dielami P. Jilemnického, F. Kráľa, J. Horáka, P. Karvaša, F. Hečku, J. Jesenského, H. Volanskej, P. Zvona (päťdesiate roky), V. Mináča, M. Figuli, L. Ondrejova, J. Kostru, D. Tatarku, L. Novomeského, A. Bednára, M. Válka, V. Šikulu, J. Blažkovej, K. Jarunkovej, L. Mňacku, L. Tažkého, F. Cádru, I. Bukovčana atď. H. Batowski zostavil malý poľsko-slovenský slovník. Vyšla antológia českej a slovenskej ľudovej piesne (1960), zborník štr-

nástich českých a slovenských poviedok (1966) aj rozsiahla kniha slovenských krátkych próz 20. storočia (1970). Nie je to celkom málo, ale ani veľa. Ešte donedávna nebolo možno vraviť o sústavnej činnosti.

O takej sa dá hovoriť len od druhej polovice šesťdesiatych rokov, keď ožila spolupráca medzi literárnovednými a jazykovednými pracoviskami PAN a SAV, medzi poľskými a slovenskými vysokými školami. Vtedy sa vlastne začali najnovšie, už oveľa radostnejšie dejiny slovakistiky v Poľsku. Ich medzníkmi boli tieto akcie a podujatia: konferencia o poľsko-slovenských literárnych vzťahoch (Smolenice 1967), štúdie venované poľsko-českým a poľsko-slovenským literárnym vzťahom (PAN 1968), druhá konferencia o vzájomných vzťahoch (Krakov 1970) a sympóziu o Hviezdoslavovej tvorbe (Krakov 1971, šesť referátov poľských, jeden slovenský). Nespornou podporou poľskej slovakistiky boli aj prednášky bratislavských jazykovedcov a literárnych vedcov na pôde Jagiellonskej univerzity (J. Ružička, J. Horecký, E. Pauliny, Š. Ondruš, J. Štolc, I. Kusý, K. Rosenbaum, S. Šmatlák a i.).

Za najdôležitejšiu udalosť vo vývine povojnovej slovakistiky v Poľsku však treba pokladať založenie slovakistiky ako samostatného študijného odboru na Katedre slovanskej filológie Jagiellonskej univerzity v Krakove. Od školského roku 1968–1969 sa totiž v Krakove vyučuje slovenský jazyk a literatúra ako predmet rovnocenný ostatným slovanským jazykom a literatúram (v kombinácii s poľštinou), nie iba ako doplnkový lektorát. Dosiahlo sa to najmä zásluhou energetickej a jazykovedne i literárnovedne dobre pripravenej, na Slovensku známej slovakistiky D. A b r a h a m o w i c z o v e j, ktorá našla vo svojom úsilí pochopenie a podporu zo strany vedúceho katedry, prof. S. U r b a ň c z y k a. Štúdium slovakistiky sa má teraz pravidelne striedať s bohemistikou. A tak v tomto školskom roku študuje slovenčinu deväť poslucháčov už vo štvrtom ročníku (väčšina z nich sa čoskoro stane oporou slovakistiky v Poľsku) a sedem v druhom.

Rozvoj slovakistiky sleduje s porozumením aj nový vedúci Katedry slovanskej filológie prof. F. S ł a w s k i a zaujíma sa o ňu vlastne celý pedagogický zbor katedry. Učiteľia bohemistiky, najmä M. B o b r o w n i c k a (autorka štúdií o slovenských divadelných hrách na poľských javiskách), Z d. N i e d z i e l a a J. B a l u c h, ktorí prednášajú slovenskú literatúru, zaujímajú sa stále viac o slovenskú problematiku. Ich úsilie bude treba udržať a podnecovať ďalej.

Veľká škoda, že D. Abrahamowiczowa, slovakistka, ktorá získala odbornú prípravu v LÚ a JÚ SAV, navyše výborná a úspešná pedagogička (naučila svojich študentov už v prvom ročníku po slovensky a celý rad mladých slovakistov uviedla do prekladania zo slovenčiny), musela pre rozličné príčiny prerušiť nádejnú prácu na katedre. Niet za ňu náhrady a tak ľahko nebude. Jej prekladateľská činnosť posledných rokov (Šikula, Ťažký, Hronský, Rúfus, Tatarka) je síce mimoriadne záslužná, ale jej miesto je predovšetkým na Katedre slovanskej filológie. Lebo budúcnosť poľskej slovakistiky nepochybne závisí od toho, aká bude úroveň slovenčiny na Jagiellonskej univerzite v Krakove.

Tým, pravdaže, nechcem nijako podceňovať mimokrakovské strediská slovakistiky, akými sa stávajú napríklad vo Varšave Ústav slovanských literatúr na tamojšej univerzite (vedúci prof. J. Magnuszewski) a oddelenie západoslovanských literatúr Slovanského ústavu PAN (prof. J. Śliziński) a v Katoviciach vydavateľstvo Śląsk (od lanského roku vydáva nádejnú Bibliotéku českých a slovenských spisovateľov). Krakov však bol odjakživa akýmsi prirodzeným

centrom záujmov o slovenské veci a ním aj ostane, najmä ak bude slovakistika na Jagiellonskej univerzite aj vecou slovenských činiteľov. To si z našej strany vyžaduje: kvalitne obsadzovať miesto krakovského lektora (podľa československo-poľskej kultúrnej dohody má byť zo Slovenska), častejšie vysielat vy-nikajúcich odborníkov, jazykovedcov i literárnych vedcov, na prednáškové turné a pozývať poľských slovakistov k nám na študijné pobyty, pravidelne zásobovať knižnicu katedry knižnými novinkami a časopismi, vyvíjať sústavný tlak na Stredisko československej kultúry vo Varšave, aby aj ono v rámci svojich možností (nie sú malé) podporovalo rozvoj slovakistiky, a neslobodno zanedbať ani rozvíjajúcu sa spoluprácu medzi našimi univerzitami a príslušnými ústavmi akadémie.

Prvé dve povojnové desaťročia neboli pre poľskú slovakistiku veľmi radostné. V poslednom čase sa však niekoľkokrát nádejne zablýskalo na lepšie časy. Mená slovakistov (dopredu sa prebija napríklad J. Kolbuszewski z Wroclavi (pracuje na monografii o J. Hollom) a bohemistov s rastúcim záujmom o slovenské veci, spomenuté vyššie, sú zárukou, že ďalšie dvadsaťročie bude úspešnejšie.

S. D.

## I. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky

Medzinárodná komisia pre slovanské spisovné jazyky, jedna z pracovných komisií pri Medzinárodnom komitáte slavistov, mala svoje prvé pracovné zasadanie 15.–17. septembra 1971 v Bratislave. Okrem členov komisie sa na zasadaní aktívne zúčastnili viacerí významní slovenskí a českí jazykovedci. Zo zahraničných členov komisie boli prítomní: prof. Ljubomir Andrejčin zo Sofie, prof. Robert Auty z Oxfordu, prof. Dalibor Brozovič zo Zadaru a prof. Boris Urbančič z Lubľany.

Rokovanie, ktoré viedli striedavo domáci a zahraniční členovia komisie, sa sústredilo na tieto štyri tematické okruhy: 1. Dnešný stav a úlohy štúdia slovanských spisovných jazykov, 2. Teoretické otázky spisovného jazyka, 3. Problematika súčasných slovanských spisovných jazykov a ich kultúry a 4. Problematika porovnávacieho štúdia vývinu slovanských spisovných jazykov.

Úvodný referát k prvému, najvšeobecnejšiemu tematickému okruhu a k celému rokovaciemu programu predniesol predseda komisie, A. Jedlička. Charakterizoval súčasnú situáciu vo výskume spisovných jazykov a upozornil na najdôležitejšie práce zaoberajúce sa problémami spisovného jazyka. Potom rozbral jednotlivé teoretické a metodologické problémy, ktoré sú v súčasnosti v popredí vedeckého záujmu: vymedzenie charakteristických črt spisovného jazyka proti nespisovným jazykovým útvarom, pojem normy a kodifikácie, štýlové rozvrstvenie spisovného jazyka, klasifikácia funkčných štýlov, ich charakteristika a ich miesto vo vývine spisovného jazyka, problémy jazykovej kultúry, funkčný a sociolingvistický prístup k problémom spisovného jazyka a i.



Druhý a tretí okruh sa čiastočne prekrývali. Prvý deň popoludní odznali tri referáty a viaceré diskusné príspevky rozvádzajúce podrobnejšie niektoré parciálne otázky: V. Barnett predniesol podrobný referát o bežne hovorených jazykových útvaroch zo sociolingvistického hľadiska. M. Jelínek rozoberal úlohu purizmu vo vývine spisovných jazykov, najmä češtiny. V referáte J. Mistríka o stylistickej diferenciacii jazykových prostriedkov vzbudili najväčšiu pozornosť niektoré štatistické údaje. O ľudových prvkoch v spisovnej slovenčine hovoril G. Horák. D. Brozovič diskutoval k niektorým otázkam bežne hovorených útvarov (upozornil na terminologické problémy) a k problémom purizmu (rozlišoval niekoľko druhov). K. Horálek v diskusii vyslovil myšlienku, že základom purizmu je idea organickosti jazyka. V diskusii sa potom rozlíšil kladný a záporný purizmus (B. Havránek). J. Ružička pripomenul niekoľko myšlienok M. Hattalu o problémoch spisovného jazyka a rozdal prítomným knižku *Martin Hattala* (materiály z konferencie o Hattalovi). Žiadal pojať do práce komisie aj problematiku dejín jednotlivých spisovných jazykov. J. Horecký diskutoval o pojme normy a o hraniciach spisovnosti.

Úvodný referát do rokovania druhého dňa predniesol D. Brozovič. Zaoberal sa v ňom problémami spisovnej normy. J. Ružička vo svojom referáte osvetlil teoretické problémy súčasnej spisovnej slovenčiny, vychádzajúc z Téz o slovenčine a zo svojich úvah v knižke *Spisovná slovenčina v Československu* (niekoľko exemplárov rozdal prítomným záujemcom). S. Urbančíč hovoril o používaní pluskvamperfekta v slovinčine. Lj. Andrejčin podal obširny výklad o vzniku spisovnej bulharčiny. Š. Peciar v diskusnom príspevku upozornil na niektoré aktuálne otázky jazykovej kultúry a kodifikácie spisovnej slovenčiny (mediiným hovoril o prežitkoch purizmu). J. Chloupek uvažoval o ústnosti a písomnosti ako štýlotvorných činiteľoch. V diskusii sa ukázalo, že pojem spisovnej normy treba ešte stále spresňovať (napr. v oblasti pravopisu stačí podľa niektorých jazykovedcov rozlišovať úzus a kodifikáciu), treba presnejšie vymedziť reprezentatívnu (prestížnu) funkciu spisovného jazyka (Horálek), vyslovila sa pochybnosť o centrálnom postavení publicistického štýlu v súčasných spisovných jazykoch (Ružička), zdôraznila sa potreba odlišovať purizmus od jazykovej kultúry.

Na štvrtý okruh problémov bol zameraný referát prof. E. Paulinyho, prednesený už prvý deň. Referent v ňom poukázal na spoločné metodologické východiská pre štúdium vývinu starších spisovných jazykov i na potrebu prihliadať na špecifické spoločenské podmienky, v ktorých vznikali a vyvíjali sa jednotlivé spisovné jazyky. Tomuto okruhu problémov bol venovaný tretí deň rokovania. Odznalo tu niekoľko závažných referátov. R. Auty prednášal na tému Problémy a perspektívy štúdia slovanských spisovných jazykov strednej Európy. Hodnotil doteraz vykonanú prácu z tejto oblasti a naznačil niektoré aktuálne úlohy. Mediiným upozornil na terminologické problémy. V. Blanár podal dobre fundovaný výklad o porovnávacom štúdiu vývinu slovnej zásoby slovanských jazykov. Sústredil sa najmä na metodologické otázky. Rozhľadený a podnetný referát akademika B. Havránka o problémoch konfrontačného štúdia vývinu slovanských spisovných jazykov bol osnovaný podľa jednotlivých rovin jazykového systému. Jadro konfrontačného štúdia vidí referent okrem slovnej zásoby najmä v syntaxi. Dôležité sú problémy vzťahu spisovného jazyka a bežne hovoreného jazyka (v tejto veci sú medzi jednotlivými

jazykmi značné rozdiely). V druhej časti svojho referátu vyslovil akad. B. Havránek niekoľko kritických, doplňujúcich a osvetľujúcich poznámok k teórii spisovného jazyka, ktorú na začiatku 30. rokov vypracovala Pražská škola.

Vhodným doplnením k predchádzajúcim referátom bol referát V. Budovčovej o spisovných jazykoch v kontakte. Autorka vyšla z klasifikácie kontaktných situácií a uvažovala o niektorých teoretických a kultúrno-jazykových problémoch, vznikajúcich pri dlhodobých kontaktoch blízko príbuzných jazykov, ako je čeština a slovenčina.

V bohatej diskusii sa pertraktovali nielen otázky z tohto okruhu, ale znova aj niektoré aktuálne otázky z predchádzajúcich okruhov. E. Jóna, M. Šalingová, K. Habovštiaková, V. Křístek a P. Ondrus diskutovali o utváraní a o vývine normy. B. Havránek pripomenul tézu o variabilite normy ako jej „imanentnej vlastnosti“; Š. Peciar rozvádzal tézy o kontaktných situáciách a o synonymách vo vývine slovnej zásoby; V. Barnett hovoril o hierarchii jazykových štýlov a o expanzii výrazových prostriedkov do viacerých štýlov; k otázke purizmu sa vrátili J. Doruľa, Š. Peciar a D. Brozovič; A. Habovštiak zdôraznil potrebu skúmať nárečový základ spisovného jazyka; I. Kotulič žiadal spresniť terminológiu a pojem spisovného jazyka pre staršie obdobia. O niektorých problémoch sa vyslovili aj protichodné názory.

V závere predsedu komisie zhodnotil výsledky rokovania. Konštatoval, že bohatá a plodná diskusia potvrdila aktuálnosť problémov, ktorými sa komisia bude zaoberať. Ide o tri tematické okruhy: 1. všeobecné teoretické, pojmoslovné a terminologické problémy; 2. široký okruh problémov súčasných spisovných jazykov a ich konfrontačné štúdium a 3. problémy vývinu spisovných jazykov. Komisia si osvojila návrh pokladať za perspektívnu pracovnú úlohu vypracovanie charakteristiky súčasných spisovných slovanských jazykov na základe spoločnej pojmovej a metodologickej osnovy.

V r. 1972 má komisia zasadať v Juhoslávii. Majú sa riešiť 1. problémy vzťahov spisovného jazyka a bežne hovorených jazykových útvarov a 2. problémy typológie slovanských spisovných jazykov a ich vzťahov k neslovanským spisovným jazykom.

Š. Peciar

## O prvom diele Atlasu slovenského jazyka

Po viacerých monografických prácach o slovenských nárečiach menších i väčších územných oblastí na Slovensku aj v zahraničí vyšiel prvý diel významnej publikácie *Atlas slovenského jazyka* (Vokalizmus a konsonantizmus), časť prvá: Mapy, časť druhá: Úvod – komentáre – materiály. Dielo spracovali: J. Štolc ako hlavný autor, F. Buffa a A. Habovštiak ako spoluautori a A. Ferencíková, Š. Lipták, I. Ripka ako spolupracovníci. (Bratislava, SAV 1968.)

V úvode sa hovorí o zrode úsilia spracovať slovenské nárečia metódou jazykového zemepisu (F. Pastrnek, S. Czambel, V. Vážný, E. Pauliny). V r. 1947–1951 sa podľa dotazníka E. Paulinyho a J. Štolca (*Dotazník pre výskum*

slovenských nárečí, SAVU 1947; 100 listov so 750 položkami) s plným úspechom realizovala explorácia základných hláskoslovných a tvaroslovných javov. Výskum v teréne uskutočnila vtedajšia generácia špeciálne školených vysokoškolských poslucháčov slovenčiny. Dotazník sa vyplnil prakticky vo všetkých obciach (2661) na súvislom slovenskom jazykovom území. To je prednosť v porovnaní s inými krajinami, kde pre rozsiahlosť územia a veľký počet obcí sa výskum robí len vo vybraných lokalitách. Takýto výskum určuje už a priori spôsob kartografovania bodovou metódou a symbolmi. Materiál zozbieraný u nás v r. 1947–51 poskytoval možnosť spracovania obsahovo úplnou plošnou metódou. Pri spracovaní bodovou metódou (328 + 7 bodov) sa všetky získané údaje na mapu nedostali a veľká väčšina zostala nevyužitá, hoci sa im venovala v komentároch istá pozornosť.

Druhá časť Atlasu okrem úvodu obsahuje komentáre k jednotlivým mapám, v ktorých sa dopĺňajú údaje nezachytené na mapách a poukazuje sa na materiál z obcí nevybratých do siete bodov. V komentároch k mapám sa pre orientáciu uvádzajú paralely z jednotlivých slovanských jazykov v spisovnom znení. V materiálnej časti sa odtláča plný text dotazníka, indexy, výkazy práce a účasti explorátorov, zoznamy bodov a literatúra.

Prvá časť Atlasu obsahuje mapy. Na začiatku sú štyri dôležité orientačné mapy slovenského územia: všeobecnozemepisná mapa, mapa administratívneho rozdelenia (stolice, okresy), mapa vybraných bodov a mapa, na ktorej sa zobrazuje nárečové členenie a nárečové celky. Na 298 jazykových mapách sa zachycujú samohláskové (197) a spoluhláskové (101) javy na jednotlivých slovách. Mapy sú utriedené do 29 kapitol podľa samohláskových a spoluhláskových javov (napr. reflexy za pôv. jery, vkladné samohlásky, reflexy za *ort-*, *olt-*, za nosovku *ę*, za *e*, *ě*, za pôv. dlhé *ó*, *ú*; situácia slabičného *r*, *l* a jeho vokalizácia, situácia spoluhlások *l*, *ḷ*, *v*, *u*, *f*, *m*, *n*, *ň*, zmena *t*, *d* na *t*, *d* a *c*, *dz*, situácia sykaviek *s*, *z*, *š*, *ž* atď.).

Mapy sú analytické a syntetické. Na analytických mapách sa na jednom slove kartografuje vždy jeden diferencovaný jav (aj vtedy, keď v slove sú iné diferencované javy). Pri aplikácii tejto ináč správnej zásady sa v legende miestami nie dost dôsledne upozorňuje na konkrétne znenie celého slova. Napr. v podstatnom mene *viator* sú dva diferencované heterogénne javy, a to vkladná samohláska (*-tor*, *-ter*, *-tr*) a samohláska v koreni (*ie* – *e* – *i* – *i*). V legende na mape IV, 1 sa vyznačuje forma *vieter* správne, pokiaľ ide o *-er* na konci slova. Rozdiely sú správne zachytené aj na mape X, 4 v sérii o zmene *ě* na *ie*, *i* atď. No v legende na mape IV, 1 i v komentári sa mohlo upozorniť, že v západoslovenskej oblasti je *veter* (nie *vieter*) a v legende na mape X, 1 i v komentári podobne, že v západoslovenskej oblasti je *veter* (nie *vetor*). Pri dôslednom uplatnení teoreticky oprávnenej analytickej metódy, ako vidieť, môžu nastať pri používaní Atlasu isté ťažkosti najmä pri citovaní celého slova.

Na syntetických mapách zobrazuje sa izoglosami situácia jednej podoby istého javu vo viacerých slovách (napr. reflex *a* za *jer* v niekoľkých slovách). Tieto syntetické mapy v atlasovej realizácii poskytujú nový pohľad na pestrú a bohatú diferencovanú situáciu mnohých hláskoslovných javov a z toho vyplývajúcich zložitých vývinových procesov, ktoré podrobne zachycuje kartografická analýza. Z obidvoch prístupov jednoznačne vychádza poznatok, že členitosť slovenských nárečí vymedzuje slovenskému jazyku osobitné miesto medzi slovanskými jazykmi. Svojráznosť diferenciacie nárečových javov zasa

dokazuje, že slovenský jazyk sa vo vnútornej štruktúre vyvíjal na celom území jednotne ako celok.

*Atlas slovenského jazyka I* je prínosom nielen pre slovenskú lingvistiku a našu kultúru; s uznaním sa stretol aj v inonárodných lingvistických kruhoch.

T. V. N a z a r o v a v hodnotiacej recenzii v kyjevskom lingvistickom periodiku *Movoznavstvo* (1970, č. 5, 88–91) vyzdvihuje metódu mapovania (analytický a syntetický prístup) hláskoslovných javov a *Atlas slovenského jazyka* hodnotí ako „kapitálne dielo“ vynikajúce originalitou. Autorka s uznaním hodnotí vedecko-teoretickú úroveň textov a majstrovskú realizáciu zásad lingvistickej kartografie, čo zaraďuje *Atlas slovenského jazyka* medzi popredné dialektologické atlasy v slovanskom svete. Očakáva, že aj nasledujúce zväzky tohto znamenitého diela vnesú veľa nového do teórie i praxe lingvistickej kartografie.

Informatívna recenzia N. A. K o n d r a š o v a v moskovskom jazykovednom časopise *Voprosy jazykoznanija* (1970, č. 4, 121–124) venuje pozornosť genéze a realizácii prvého dielu *Atlasu slovenského jazyka*. Autor upozorňuje na metódu kartografického spracovania nárečového materiálu, ktoré osvetľuje vývin slovenského jazyka, históriu formovania slovenského etnika i jeho kultúry. Zároveň sa dôkladnejšie objasňujú problémy jazykových vzťahov slovenčiny k susedným slovanským jazykom.

V pražskom jazykovednom časopise *Slovo a slovesnost* (32, 1971, č. 2, 168–173) S. U t ě š e n ý pokladá prvý diel *Atlasu slovenského jazyka* za dielo, ktoré z mnohých stránok predstavuje dnes v slovanskej dialektológii výrazné novum. Ako závažnú črtu uvádza hojné a premyslené využívanie polyvalorických slov s vlastnosťou reprezentovať zároveň viacej diferenčných javov. A popri kritických, no vedecky seriózne fundovaných pripomienkach autor v závere konštatuje, že prvý diel *Atlasu slovenského jazyka* je dielo nesporne vynikajúcich kvalít, ktoré sa pripája k ostatným už vydaným slovanským jazykovým atlasom ako monumentálny člen radu, vynikajúci teoretickými, metodologickými vlastnosťami aj ako spoľahlivá faktografická základňa pre ďalšie bádanie.

Okrem niekoľko informatívnych článkov o vyjdení prvého dielu *Atlasu slovenského jazyka* v rozličných našich periodikách vyšla v *Jazykovednom časopise* (22, 1971, č. 1, 77–96) rozsiahla úvaha I. K o t u l i č a *Nad Atlasom slovenského jazyka I*. Celý príspevok je štylizovaný kriticky, v závere však autor konštatuje, že „v *Atlase slovenského jazyka I* dostala slavistika vedecké a nesporne aj národnoreprezentatívne dielo a tiež slavistika získala veľmi významnú a základnú príručku pre sledovanie jazykovozemepisnej diferenciácie slovenských hláskoslovných javov“. Autorov detailistický prístup k práci na tomto diele i ku konečnému výsledku a problémom atlasového spracovania jazykového materiálu si vyžadujú podrobnejšie komentovanie, na ktoré v tejto správe niet miesta.

Nasledujúce diely *Atlasu slovenského jazyka* sa pripravujú. Druhý diel (flexia – autor J. Š t o l c) je už vo výrobe, tretí diel (tvorenie slov – autor F. B u f f a) sa dokončuje a na štvrtom diele (lexika – autor A. H a b o v š t i a k) sa intenzívne pracuje.

Hodno vari pripomenúť skutočnosť, že za pol roka po vydaní sa celý náklad prvého dielu *Atlasu* minul a veľa objednávok zo slovanského i neslovanského zahraničia musí čakať na nové vydanie.

J. Nižnanský

J. Gebauer, *Slovník staročeský I, A — J (I-XXX + 674 str.), II, K — N (632 str.)* 2. vydanie (fototypické), Praha 1970

Kolektív pracovníkov z oddelenia dejín českého jazyka ÚJČ ČSAV intenzívne pokračuje v prácach na staročeskom slovníku. Po úvodnej časti (*Staročeský slovník. Úvodné stati, soupis pramenů a zkratek*, Praha 1968 — porov. správu K. Habovštiakovej v SR 35, 1970, 310–312) vyšli už dva zošity (1. *na — nádobie*, Praha 1968, 2. *nádobie — násilník*, Praha 1970).

Veľmi záslužným edičným činom je však aj fototypické vydanie staršieho nedokončeného Gebauerovho staročeského slovníka (po heslo *netbalivost*), na ktorý v oddelení dejín českého jazyka nadviazali. Pôvodné vydanie Gebauerovho slovníka z prvého desaťročia nášho storočia je neprístupné, a tak jeho súčasná reedícia prichádza bádateľom a všetkým záujemcom o starú češtinu vhod. Treba však pripomenúť, že znovuvydanie tohto slovníka je v istom slova zmysle iba východisko z núdze a že po dokončení slovníka vyjdú v novom spracovaní aj písmená A — M. Autorský kolektív pracuje teraz s nepomerne väčšou materiálou základňou a samozrejme podľa požiadaviek modernej lexicológie a lexicografie.

Poznanie staršieho stavu ostatných, najmä najbližších slovanských jazykov má aj pri štúdiu vývinu slovenského jazyka mimoriadny význam. Staročeský slovník, rovnako ako staropoľský a staroukrajinský slovník, môže tvoriť dobrú porovnávaciu základňu aj pri hodnotení slovnej zásoby slovenčiny z predspisovného obdobia, aj pri hodnotení jednotlivých slov, ich uplatnenia v slovnom bohatstve staršej slovenčiny v jednotlivých jej štýloch, resp. ich začlenenia do slovenskej slovnej zásoby, o kontaktoch s príbuznými i nepríbuznými jazykmi a o všetkých pomerne zložitých divergentných i konvergentných tendenciách, ktoré tento vývin usmerňovali.

Preto sme pokladali za potrebné osobitne upozorniť aj na reedíciu Gebauerovho staročeského slovníka

M. Majtán

## ROZLIČNOSTI

**Pšeno** — čes. *jáhly*, *pšenovník* — čes. *jahelník*. — K prípadom, keď sa lexikálna jednotka hodnotí v SSJ nevhodným, obmedzujúcim kvalifikátorom, patrí aj slovo *pšeno*. Stretli sme sa s týmto podst. menom pri hľadaní slovenského pendanta k českému slovu *jáhly*. V SSJ (III, 661) sme našli podstatné meno *pšeno* spracované takto:

*pšeno*, -a str. k r a j. 1. prosové zrno: *lievance* z *p-a*; 2. kaša z prosa: *Droby* v *pšene* alebo v *pohánčenej kaši* *ujdú*. (Kuk.); *pšenný* i *pšenový* príd.: *p-á kaša*.

Zo spomenutého príkladu upozorňujeme na nenáležitú charakteristiku slova *pšeno* ako krajového slova. Pretože v slovenčine nemáme iné pomenovanie prosového zrna zbaveného šúpok, nemôžeme podst. meno *pšeno* označiť za krajové. Pravda, charakteristiku *kraj*, preberajú aj ďalšie lexikografické práce, ktoré sa opierajú o SSJ. Tak napr. *Slovensko-český slovník* od Ž. Gašparíkovéj a A. Kamiša (Praha 1967, str. 502) spracúva heslo *pšeno* takto:

*pšeno*, -a s. kraj. jáhly; -nný i -nový príd. jáhlový, jáhelný.

*Slovenský slovník z literatury aj nářečí* (K. Kálal – M. Kálal, B. Bystrica 1923) upozorňuje na str. 556 pri hesle *pšenica*, že *pšeno* sú *jáhly mleté*. Odkazuje aj na heslo *proso*, ale na príslušnom abecednom mieste sme *proso* ako heslo nenašli. Z českých slovníkov uvádza slovo *pšeno* napr. *Slovník jazyka českého* (P. Váša – F. Trávníček, Praha 1952, str. 1922), a to pri príd. mene *pšenný*, príd. k *pšeno*; -nná kaše; *pšeno*, stř. vymláčené proso, jáhly. *Slovník spisovného jazyka českého* (II, 1165) charakterizuje podst. meno *pšeno* ako nespisovné, krajové (asi moravské). Ako druhý význam uvádza *jáhly* a príklad z Baara: kaše z pšena. *Etymologický slovník jazyka českého* (V. Machek, Praha 1968, str. 496) uvádza podst. meno *pšeno* v hesle *pšenica* (obilnina *Triticum*). Pomenovanie *pšenice* Machek odvodzuje od slova *pšeno* (rus. *pšeno*, poľ. *pszono*). Slovenčina sa tu zhoduje s ruštinou a poľštinou v tom, že zachováva starobylé pomenovanie *pšeno* (čes. spisovne *jáhly*, iba nár. *pšeno*).

Od podst. mena *pšeno* máme v slovenčine ešte ďalšie deriváty: príd. mená *pšenný*, *pšenový*, podst. meno *pšenovník* (jedlo zo pšena), *pšenník* (uvedené u Kálalovcov, str. 556, s odkazom na *pšenovník* a *prosovník*, čes. *jáhelník*).

Od spomenutého všeobecne známeho podst. mena *pšeno* (čes. *jáhly*) treba v slovenčine odlišovať botanický termín *pšeno* (napr. *pšeno rozložité*, bot. *Milium effusum*), ktorý zachytáva Slovenská botanická nomenklatúra (Bratislava 1954, str. 189). Táto rastlina má v češtine spisovné pomenovanie *pšeničko rozkladité* (pozri *Naučný slovník lesnícký* II, Praha 1959, str. 1661–1662).

Termín *pšeničko* zaznamenáva aj SSJČ II (Praha 1964, str. 1165): *pšeničko*, -a s. vysoká jemná lesní tráva s širokými listy; bot. rod. *Milium*: p. *rozkladité*. Lexikografickú jednotku *jáhla* spracúva SSJČ I, str. 756 pomerne obsérne (zaznamenáva aj bohatú frazeológiu) a zaznačuje zdobeninu *jáhlička* (a v závorke s hviezdíčkou i podobu *jáhelka*).

Slovo *pšeno* sa dakedy zamieňa s podst. menom *proso*, a to prostredníctvom slovného spojenia *prosná kaša*, ktoré sa používa na označenie jedla z prosného zrna podobne ako *pšenná kaša* na to isté jedlo z mletého prosného zrna, z pšena. Proso je totižto nielen rastlina (druh obilniny), ale aj zrno z tejto rastliny, z ktorého odstránením šúpiek vzniká *pšeno*.

Slovenské slovo *proso* (bot. rod *Panicum*) má v češtine ekvivalent rovnakého znenia (porov. SSJ III, str. 360 a SSJČ II, str. 943).

Ako vidno, nieto pri týchto slovách, spoločných slovenčine i češtine, nijakých problémov.

Výrazný lexikálny rozdiel medzi slovenčinou a češtinou je pri slove *pšeno* – čes. *jáhly* (zried. *jáhla*) a pri príslušných odvodeninách. Pokladali sme za potrebné upozorniť na túto skutočnosť nielen preto, že SSJ hodnotí slovo *pšeno* úzko ako krajové, ale aj preto, že sa táto potravina občas objaví na trhu s označením „jáhly“ (po slovensky je to *pšeno*).

M. Ivanová-Šalingová